

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналітична доповідь

КИЇВ – 2014

УДК 323.212(477)
ББК60.027.1*66.4(4),0(2Укр)
П 49

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (протокол № 6 від 25 грудня 2014 р.)

П 49 Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 96 с.
ISBN 978-966-02-7464-8

Аналітична доповідь підготовлена за результатами науково-дослідної роботи «Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві», що виконувалася в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України у 2014 році. У ній окреслено основні політичні механізми утвердження громадянської ідентичності в сучасних умовах; досліджено діяльність владних інституцій, політичних партій і громадських організацій, спрямовану на формування громадянської ідентичності; визначено місце і роль державної політики, а також зовнішньо-політичних впливів у процесі трансформації громадянської ідентичності; проаналізовано особливості залученості церкви до процесу формування громадянської ідентичності; досліджено громадянську ідентичність в політичному дискурсі друкованих засобів масової інформації і роль соціальних мереж у громадянському самовизначенні українців; здійснено аналіз соціально-політичних умов формування громадянської ідентичності сучасної України.

ISBN 978-966-02-7464-8

© Автори, 2014
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Агенти впливу в конструюванні громадянської ідентичності	
1.1 Державна складова у формуванні громадянської ідентичності в Україні	6
1.2 Вплив політичних партій на формування громадянської ідентичності	19
1.3 Громадянська ідентичність у фокусі громадських організацій	28
1.4 Особливості залученості релігійних конфесій у процеси формування громадянської ідентичності	37
1.5 Громадянська ідентичність в Україні в контексті зовнішньополітичних впливів	45
Розділ 2. Громадська ідентичність в інформаційно-комунікаційному просторі	
2.1 Вплив політичного дискурсу ЗМІ на громадянську ідентичність	62
2.2 Новітні комунікаційні технології і громадянська ідентичність: роль соціальних мереж у громадянському самовираженні українців	81
Висновки	92
Відомості про авторів	94

ВСТУП

Актуальність проблеми формування громадянської ідентичності в громадян сучасної України зумовлена характером нинішнього етапу трансформацій суспільства і держави, насамперед, радикальними змінами у соціальній реальності. Застосування політичних механізмів до формування громадянської ідентичності відноситься до найважливіших функцій політичних систем у перехідних суспільствах.

Політичні механізми виступають засобом реалізації державної політики. Вони об'єднують громадян навколо однієї мети (партії, громадські організації, церква, засоби масової інформації та комунікації), регламентують, регулюють і характеризують політичні, економічні, культурні інтереси громадян (законодавчі документи, державно-правові акти органів виконавчої влади), сприяють розвитку інституцій громадянського суспільства і формують громадянську ідентичність.

Громадянська ідентичність перебуває у взаємозв'язку з державою і громадянським суспільством, через які вона конститується та трансформується, здобуваючи власний позитивний чи негативний досвід. Громадянське суспільство стає партнером держави у формуванні та утвердженні нової ідентичності, в побудові її інститутів, у подоланні опору інститутів існуючої ідентичності.

Аналіз політичних механізмів формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві є особливо нагальним на тлі поточної дискредитації інститутів влади та сплеску протестної активності громадян у регіонах.

Хвиля піднесення громадської активності в грудні 2013 р. – березні 2014 р., спрямованої на боротьбу з політичним режимом, у квітні – липні 2014 р. змінилася хвилею патріотизму й переосмисленням місця країни та держави у системі цінностей українських громадян. Це ускладнило матрицю громадянських ідентитетів, якісно змінивши розуміння ролівої позиції громадянина. Якщо до подій Майдану позиція пересічного громадянина зводилася переважно до спостереження громадських акцій і тільки час від часу людина могла бути «виборцем», «учасником громадських зборів», а громадська активність хоча і була фрагментарною, однак могла бути спрямована на вирішення специфічних проблем певного

об'єднання громадян, то тепер «громадянин» перетворився на громадського активіста – творця політичної історії своєї нації, а громадська активність була спрямована на досягнення політичних цілей – зміну політичного режиму та інституційних умов співіснування влади і громадян.

Враховуючи актуальність досліджуваної проблеми, значна частина аналізу була зосереджена на питаннях комунікації громадянського суспільства і владних структур, а також взаємовідносинах держави і громадянина, особливий акцент зосереджено на ролі держави, партій, громадських організацій, церкви, а також зовнішньополітичних впливів на процес трансформації громадянської ідентичності. Достатня увага приділена розгляду громадянської ідентичності в політичному дискурсі друкованих засобів масової інформації і соціальних мереж.

Проблема політичних механізмів формування громадянської ідентичності має бути актуалізована на рівні держави. Матеріали дослідження містять інформацію для роздумів і можуть стати поштовхом для прийняття важливих політичних рішень, а також громадського обговорення.

Доповідь підготовлено фахівцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за результатами виконання наукової роботи «Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві» у рамках Конкурсу дослідницьких проектів установ НАН України у галузі соціогуманітарних наук 2014 року.

РОЗДІЛ 1. АГЕНТИ ВПЛИВУ В КОНСТРУЮВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1. 1 Позиція держави у становленні громадянської ідентичності в Україні

Громадяни України після проголошення незалежності у 1991 році опинилися у пошуках власної ідентичності в новій державі, нових взаємозв'язках з державою, в умовах нових духовних орієнтирів і змушенні були відстоювати свою культурну, мовну, релігійну ідентичність і формувати громадянську. Важливо зазначити, що незалежна Україна не ідентифікувала себе як етнічна держава. Власне, є підстави стверджувати, що українську ідентичність було визначено «як громадянську та політичну, а не як етнічну чи мовну». Однак, незважаючи на це, проблема громадянської ідентичності з часу проголошення незалежності перебувала поза сферою інтересів та програм держави. Тому зовсім не випадково українське громадянство упродовж усіх років незалежності демонструвало протилежні політичні, соціальні та культурні установки. Апелюючи до цього, науковці та й політики вживали визначення «розколоте» або «роз'єднане суспільство», мотивуючи тим, що у ньому поєднуються різні політичні, національні, соціокультурні, регіональні, релігійні, мовні ідентичності, а також наявне неоднозначне бачення геополітичного майбутнього держави. Політичні актори досить часто маніпулюють цими питаннями. Відповідно, ці розбіжності відбиваються на процесах, які відбуваються у громадянському суспільстві.

Важливо наголосити, що ідентичність може бути як чинником консолідації, так і одним з джерел політичних конфліктів. Тому на початку становлення державності необхідно було розпочати процес формування національної громадянської ідентичності, яка б сприяла збереженню цілісності молодій державі, розвитку громадянського суспільства та визначенню місця країни у системі культурних і геополітичних координат. Зроблено цього не було. На рівні держави та її інституцій не було розроблено концепції формування громадянської ідентичності. Питання «громадянства»,

«громадянської ідентичності» безпосередньо не ставали предметом серйозних зацікавлень держави та вироблення певної стратегії. Щоправда, уже на початку незалежності почали з'являтися законодавчі документи, які визначили правовий зміст поняття «громадянство України», підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб [1, с. 3].

У Конституції України встановлені гарантії мирного співіснування та розвитку громадян України всіх національностей шляхом сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (Ст.11). Вагомий внесок у забезпечення етнокультурних прав здійснив Закон України «Про національні меншини в Україні». Закон стверджував, що Україна гарантує громадянам республіки, незалежно від їх національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Забезпечуючи права осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально визнаних прав людини [2]. Закон України «Про національні меншини в Україні» надто загальний і практично не містить конкретних положень щодо забезпечення етнокультурних інтересів меншин.

До законодавчих актів, що забезпечують реалізацію державної етнонаціональної політики, належать також «Декларація про державний суверенітет України», «Декларація прав національностей України», Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про громадянство України», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців», Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Упродовж першого десятиріччя незалежності не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни

України. Політичні актори не дають можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної держави. Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді [3].

Чинниками формування спільної ідентичності є насамперед історико-культурні та соціальні міфи, герої, образи, знаки (постаті, гасла), свята, тобто явища, в основі яких лежить, власне, художній образ, здатний впливати естетично (чуттєво) та викликати багатопланові асоціації і почуття.

Перенесення питань офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики у політичну площину досить часто є перешкодою для національного порозуміння та формування громадянської ідентичності.

«Помаранчева революція» стала об'єднавчим маркером для формування громадянської ідентичності. Це виявилось у тому, що більшість громадян України *вважають Україну своєю Батьківщиною*. Поділяємо погляд Я. Грицака, що «це зовсім нове явище, яке виникло відразу після помаранчевої революції. Незалежно від того, хто за кого голосував, після «помаранчевої революції» раптом більшість українців зрозуміли, що *вони мають Батьківщину* й що вони *хочуть тут залишатися*» [4]. Другим важливим моментом був «високий відсоток людей (принаймні понад 50%), які пишуться тим, що *вони є громадянами України*. І це на тлі того, що більшість населення живе на межі бідності, пережила й переживає великі стреси, драми тощо [4]. Ідентитети «*Свободу не спинити*», «*Разом нас багато, нас не подолати*» стали маркерами громадянської ідентичності, яка почала народжуватися в Україні.

Важливим маркером формування громадянської ідентичності виступає мова. Стаття 10 Конституції України гарантує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Ця стаття була швидше декларацією, оскільки в реальності держава цією сферою практично не опікувалася, не було державної підтримки української мови ані у сфері освіти, ані у сфері культури чи науки [5]. Позитивне ставлення до української

мови формувалося у громадян швидше спонтанно, хаотично й ситуативно, а не стратегічно виважено і програмно.

Домінуючим фактором збереження ідентичності української нації, політичної і державної єдності України було і залишається повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. З одного боку, Президент України В. Ющенко вважав українську мову головною ознакою ідентичності української нації, а з іншого, в державі і надалі функціонував прийнятий ще до здобуття Україною незалежності Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР». 23 квітня 2008 року було схвалено урядом проект Концепції реалізації державної мовної політики. Громадяни України, незалежно від етнічного походження, переконань та посади, повинні володіти українською мовою як мовою свого громадянства. Володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування, стало неодмінною умовою набуття громадянства України [6].

Тема політичних механізмів формування громадянської ідентичності визріла у процесі «помаранчевої революції»: «*Ми, громадяни України, стали єдиною українською нацією*» [7]. І далі В. Ющенко чітко сформував маркери громадянської ідентичності: «*Нас не розділити ні мовами, якими ми розмовляємо, ні вірами, які ми сповідуємо, ні політичними поглядами, які ми обираємо. У нас одна українська доля. У нас одна українська гордість. Ми горді тим, що ми є українці*» [7]. В «Універсалі національної єдності» йшлося про українську мову як основу «самоідентифікації народу і держави» [8]. Однак, незважаючи на певні кроки, здійсненні у розвитку і функціонуванні української мови, новий Закон України не був ухвалений за часів третього Президента України, незважаючи на передвиборчу програму Президента «Десять кроків назустріч людям» та програму уряду «Назустріч людям», а також ідею національного відродження України.

Майже через десять років у складних політичних умовах, власне, в умовах війни, новообраний Президент України П. Порошенко знову порушив питання державної мови: «Знаю, що тепер за мовною ознакою нас вже ніхто ніколи не розколе. Принципово залишаюся на тій позиції, що *єдиною державною мовою має залишатися українська*» [9]; «*російською мовою Україну люблять не менше, ніж українською*» [9].

Незважаючи на осмислення більшості українців себе громадянами України, на величезний громадянський підйом після «помаранчевої революції», держава недостатньо усвідомлювала патріотизм нації і консолідацію всього суспільства. Несприйняття на державному рівні концепту «громадянська ідентичність» було підтверджено і під час обговорення проекту Конституції України 2008 року. Адже найбільше зауважень викликали запропоновані зміни, а фактично – нова стаття 13, в якій пропонувалося поняття «національна ідентичність» замінити на «громадянську ідентичність», замість «українського народу» – «громадяни України». Категорія «громадянська ідентичність» викликала спротив і несприйняття, насамперед, політичною елітою.

Відсутність чіткої громадянської позиції спостерігалася і у стінах парламенту. Там відбувалося цілком природне і закономірне зіткнення політичних, економічних, національно-культурних, мовних і конфесійних інтересів. Однак Верховна Рада України, на думку спікера парламенту, *«послідовно захищала національну ідентичність, виробляючи серединну (підкреслюю: серединну, а не усе-ріднену!) лінію державної політики у цій сфері»* [10]. Позитивні зрушення у застосуванні політичних механізмів для формування громадянської ідентичності простежувалися на законодавчому рівні. Зокрема, Голова Верховної Ради України у березні 2009 року констатував, що *«останнім часом нами багато зроблено для утвердження громадянського суспільства, демократичних інституцій, свободи слова, прав і свобод громадян, для того, щоб привернути увагу до української мови, яка, окрім усього іншого, повинна сприяти об'єднанню, а не розмежуванню суспільства, не відчуженню між людьми* [10]. В. Литвин наголошував також на важливості достойно позиціонувати себе у світі, *«демонструючи українську породу, національну і європейську ідентичність»* [11].

Таким чином, на державному рівні акцент робився на національну ідентичність. Підтвердженням цього були і парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» (9 грудня 2009 року). Однак, відкриваючи засідання, заступник Голови Верховної Ради М. Томенко наголосив, що *«Україна досягла достатньо високого ступеня громадянської ідентичності, натомість сьогодні більш важливим питанням стає національна самоідентифікація»* [12].

Свою позицію він аргументував результатами соціологічного дослідження, яке провело «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики, згідно з яким у 2002 році 49% опитаних пишалися тим, що вони є *громадянами України*, а вже у 2007 році таких було 65% [12]. Найважливішим, на думку М.Томенка, було те, що гордість за належність до статусу *громадянина України* відчували 50% у всіх регіонах України [12]. У процесі обговорення звучали досить слушні ідентитети: *«ми відкрили тему, без якої не може існувати нація»* (В. Яворівський, народний депутат України); *«сьогодні відбудеться розмова української еліти про майбутнє української нації»* (М. Томенко, заступник Голови Верховної Ради України); *«формування національної ідентичності як колективного феномена спрямоване передусім на творення єдності, суспільної солідарності, на досягнення консолідації народу. Без такої єдності, без згоди і злагоди держава не утвердиться»* (М. Жулинський, голова національної ради з питань духовності і культури при Президентові України); *«в Україні всі мають бути українцями, залишаючись етнічно приналежними кожен до своєї спільноти»* (М. Косів, народний депутат України).

Підсумковий документ, який затвердила Верховна Рада України – «Рекомендації парламентських слухань «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» [13], з нашого погляду, більше торкався категорії «громадянська ідентичність», а не «національна ідентичність». Адже у документі йшлося про те, що «структуроформуючими факторами національної ідентичності є економічні, політичні і культурно-історичні чинники, які у суспільній свідомості *громадян* формують смисложиттєві та *державотворчі завдання* – необхідність збереження суверенітету країни, потребу забезпечення прав і свобод людини та демократичного способу життя народу, зацікавленість влади і громадян у розбудові демократичної, правової, соціальної держави та інші» [13]. Документ торкався й політичної складової національної ідентичності – «незалежність, суверенітет, розбудова держави». Наголошувалося, що «формування цілісної національної ідентичності громадян України здатне значною мірою сприяти зміцненню єдності країни, оскільки посилює легітимність державних механізмів, розширює сприйняття держави як «своїї» серед громадян, збільшує мобіліза-

ційні можливості суспільства для реалізації завдань прогресивного розвитку» [13].

Документ передбачав ухвалення низки законів та концепцій. Зокрема, Законів «Про культуру», «Про мову», «Про національний культурний продукт» та Концепцій: «Концепцію розвитку гуманітарної сфери в Україні», «Концепцію державної мовної політики України», «Концепцію регіональної політики в Україні», «Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні», «Концепцію державної етнонаціональної політики в Україні», «Про державні свята в Україні», «Про встановлення та відзначення в Україні професійних і пам'ятних дат» та цілої низки інших. М. Томенко зазначав, що необхідно вийти за межі певного ілюзорного уявлення про те, що національну ідентичність та популярність української мови і культури можна забезпечити, однак ухвалення та реалізація цих законів і концепцій все ж сприятимуть формуванню громадянської ідентичності.

Безумовно, законами Верховної Ради України, указами Президента та рішеннями уряду неможливо забезпечити формування громадянської ідентичності, однак саме вони можуть бути тими політичними механізмами, які цьому сприятимуть. Проте держава навіть не намагалася їх враховувати. Яскравим підтвердженням цього слугує розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року «Про схвалення Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» та Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації». Жоден з цих документів не оперує категорією «громадянська ідентичність», натомість ідеться про «*громадянськість*», «*громадянську культуру*», «*громадянську позицію*», «*громадянську активність*». Щоправда, в Указі Президента зазначається, що «низький рівень усвідомлення громадянами механізмів демократії участі та самоорганізації у процесі розв'язання суспільних проблем зумовлений відсутністю усталеної демократичної культури, низьким рівнем усвідомлення суспільством таких базових понять, як «громадянське суспільство», «демократія», «верховенство права», розуміння принципу поділу влади, узгодження інтересів, толерантності та пошуку консенсусу, багатоконфесій-

ності і поваги до прав меншин. Досить високим є й рівень суспільної підтримки патерналістського характеру держави» [14].

Важливим соціокультурним феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації є спільні колективні уявлення про минуле. Держава, незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, має виступати впливовим суб'єктом утвердження національної пам'яті. «Державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти, тривалий час не була предметом зацікавлень українських політиків та державних органів влади.

Упродовж 1991–2005 років керівники Української держави намагалися не формувати історичну свідомість громадян, їх громадянську ідентичність, а пристосовували історичну політику до ситуативних обставин. Новий етап державної політики пам'яті пов'язаний з діяльністю Президента В. Ющенка. Політична риторика була зосереджена на захисті найвищих цінностей українців – свободи, демократії, поваги до прав і гідності людини, важливість яких закорінена в історичній пам'яті спільноти. Важливим у державній стратегії В. Ющенка стало створення спеціальних комісій і дослідницьких груп для збору інформації про радянські репресії, Голодомор, а також актуалізації «місць пам'яті» українського народу.

Важливим маркером конструювання смислів громадянської ідентичності виступає політика національної безпеки. Одним з стратегічних пріоритетів політики національної безпеки було оголошено *«досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина»* [15]. Цінним у Стратегії був пункт 2.8., в якому зазначалося: *«Посилюється негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України, що загрожує розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності»* [15]. Однак в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012 «Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється»» він зник. Власне, як і ухвалена у 2007 році «Стратегія національної

безпеки України не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади.

Важливим механізмом формування громадянської ідентичності могла б бути «Державна стратегія гуманітарного розвитку України». Упродовж останнього десятиліття науковцями і політиками були підготовлені десятки «стратегій», «концепцій», «програм» гуманітарного розвитку, які так і не стали дієвим організмом не тільки формування громадянської ідентичності, а й здійснення гуманітарної політики загалом. Пріоритетним завданням у гуманітарній сфері є подальше *формування демократичного суспільства та нової національно-державної ідентичності людини як громадянина України* [16].

Політичним механізмом формування громадянської ідентичності виступає громадянська освіта. Головне завдання політичної освіти – домогтися і підтримувати у людей *відчуття ідентичності*, усвідомлення і прийняття власних прав, готовність до їх практичної, відповідальної реалізації [17]. Метою «Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки» було *формування громадянської ідентичності, відчуття належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; утвердження почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині*» [18].

Події осені – зими 2013–2014 років, анексія Криму, війна на Сході України з Росією, утвердження образу «ворога» спричинили сплеск патріотизму не на папері, а в дійсності. Серед принципів, якими мав керуватися майбутній Президент, визначені були: «Порядність, патріотизм та професіоналізм». Дедалі частіше у риторичі кандидата в Президенти П. Порошенка звучав патріотизм як маркер громадянської ідентичності: «Не лише створення ефективної, мобільної, високопрофесійної армії, а й патріотичної. Нам потрібен патріотизм вихованців Нахімовського училища, які розгорнули прапор. Потрібен патріотизм десантника, який з гранатою вийшов і не дав захопити військову техніку. Потрібен патріотизм Військово-Морських сил України, які зберегли вірність присязі» [19].

Безумовно, маркер патріотизму буде використаний у парламентській виборчій кампанії 2014 р. Підтвердження тези з'явилося зразу ж. 27 серпня Політична партія «Сильна Україна» (до речі, яка

на той час офіційно (Мін'юстом не була зареєстрована) провела круглий стіл на тему: «Економічний патріотизм як основа національної єдності».

Механізмом символічної репрезентації громадянської ідентичності є державні свята – День Незалежності і День Конституцій. У офіційних виступах державних діячів у цьому році чітко простежувалися маркери громадянської ідентичності: політика пам'яті, любов до Батьківщини, територіальна цілісність, єдність: «У день національного свята ми звертаємося до пам'яті поколінь українців, які пройшли цією землею перед нами, які боролися, творили і наближали нашу Незалежність. Ми порівнюємо себе з ними і прагнемо бути гідними їх. Ми стаємо розумнішими, сильнішими, сміливішими. Ніколи ще за роки нашої державності ми не піддавалися таким випробуванням. *І ніколи ми ще не були такими згуртованими і впевненими у своїх силах.* Ніколи ще нас не намагалися так дискредитувати. І ніколи ми ще не відчували таку симпатію народів світу» [20]; «*Ми, українці, від Чернігова до Севастополя, від Луганська до Ужгорода, об'єднавшись у прагненні жити у вільній, незалежній та нероздільній державі,* сьогодні разом відкриваємо нову сторінку в історії нашої єдиної України [21].

Таким чином зазначимо, що після здобуття незалежності перед Україною постало завдання формування нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам консолідації нації і творенню громадянської ідентичності. Системи цінностей і моделей політичної поведінки почали істотно видозмінюватися у нестабільному соціальному середовищі, розмиваючи систему ідентичності. Зі змінами політичних інститутів і соціальної реальності, в попередні десятиріччя сконструйована у добровільно-примусовій формі, ідентичність помітно деформувалася, але не зникла. Вона розпорошилася та фрагментувалася, створивши певну структуру розмножених ідентичностей. Є усі підстави зробити такі висновки:

- політика держави у сфері формування громадянської ідентичності була ситуативною, спонтанною і фрагментарною; не мала системного характеру; політична риторика мала маніпулятивний характер; концепції, стратегії, програми, які розроблялися, у більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися (наприклад, «Концепція гуманітарного розвитку»);

- нівелювання гуманітарного складника державної політики, її деконцептуалізація, а також відсутність стратегічного документа, який би чітко окреслював орієнтири розвитку цієї важливої галузі, позначилися на закріпленні в масовій свідомості громадян України уявлення про «вторинність» гуманітарної сфери, стимулювали спорадичні і хаотичні процеси в гуманітарному просторі країни, нескоординовану і недалекоглядну діяльність відомств, відповідальних за гуманітарну царину, «ручне» управління цією сферою та «залишковий» принцип її фінансування;

- держава не надавала достатньої підтримки запровадженню української мови в сферу освіти, культури та науки, тим самим негативно впливала на формування громадянської ідентичності;

- на державному рівні частіше оперували категорією «національна ідентичність», ігнорували чи не звертали уваги на ідею створення спільної громадянської ідентичності;

- недостатньо державна складова проявлялася і в питаннях, які мали б згуртувати громадян України, таких як «історична пам'ять», «історичне минуле», «Голодомор», «державні свята», «патріотизм», «українська ідея»;

- аналіз документів і офіційної діяльності органів влади дає можливість констатувати, що відсутність інформаційної підтримки культурних процесів у державі, які б посилювали і статус державної мови, і ефективну політику історичної пам'яті, негативно вплинула і на формування громадянської ідентичності;

- несформованість загальнонаціонального гуманітарного простору, неконсолідованість українського суспільства, відсутність гармонізації внутрішніх соціокультурних відмінностей, політизація яких неодноразово призводила до виникнення конфліктних ситуацій. На тлі цього спостерігалася байдужість держави щодо опікування власним гуманітарним полем, культурними процесами, а також процесами формування громадянської ідентичності;

- держава повинна стати найважливішим суб'єктом і об'єктом ідентичності – і як носій референтних загальнонаціональних цінностей, і як ініціатор культурної політики. Державна політика з конструювання ідентичності потребує вираженого поєднання етнічного, регіонального, державного компонентів ідентичності, формування у громадян України почуття належності до єдиної спільноти і держави.

Головною умовою формування спільної громадянської ідентичності є вироблення стійкої, обґрунтованої, реалістичної стратегії і пріоритетів соціально-економічного розвитку України та соціогуманітарного розвитку українського суспільства, неухильне дотримання обраних стратегії і пріоритетів. Концепція формування спільної ідентичності громадян України має визначити основні напрями державної політики, спрямованої на забезпечення суспільно-політичної єдності українського суспільства, подолання міжрегіональних суперечностей і консолідації нації навколо спільних цінностей. Головне завдання держави – у пошуках спільної громадянської ідентичності, її складових, які стануть об'єднуючими маркерами.

1. Закон України «Про громадянство України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>;

2. Матеріали до Концепції гуманітарного розвитку України. Проект від 08.12.2010 // Поточний електронний архів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

3. Україна шукає свою ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialog.org.ua/ru/dialog/page2.htm>

4. Парадокси національної ідентичності. Ярослав Грицак: Нація створюється з досвіду співіснування. 18 жовтня 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/paradoksi-nacionalnoyi-identichnosti>

5. Воропаєва Т. Як мовний закон впливає на формування спільної ідентичності громадян України. 09.08.2012 / Воропаєва Т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/position/2012/08/09/164802_yak_movniy_zakon_vplivaie_formuvannya.html

6. Концепція державної мовної політики. 15.02.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10486.html>

7. Промова Президента України В. Ющенко перед Майданом 23 січня 2005 року // Україна молода. – 2005. – 25 січня.

8. Універсали національної єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2012/04/2006.html>

9. Російською мовою Україну люблять не менше, ніж українською, — Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?rosiyskoyu_movoyu_ukrayinu_lyubiyat_ne_menshe_nizh_ukrayinskoynu_poroshenko&objectId=477394

10. Заключне слово Голови Верховної Ради України В. М. Литвина при закритті третьої сесії Верховної Ради України четвертого скликання.

11.03.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/258.html>

11. Голова Верховної Ради України Володимир Литвин у вівторок взяв участь у відкритті п'ятого Міжнародного історико-географо-мистецького симпозіуму «Я і моя Україна» 24.02.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/18563.html>

12. Микола Томенко: Більшість громадян України сприймають Україну як власну державу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/26754.html>

13. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DF4OG00A.html

14. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>

15. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/12/2003-%D1%80%D0%BF>

16. Програма гуманітарного розвитку України (проект, підготовлений НАН України у 2003 р., зі змінами і доповненнями) // Поточний електронний архів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

17. Концепція національно-патріотичного виховання молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397/>

18. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/files/kollegiy/21.doc

19. Порошенко обіцяє зміцнити обороноздатність України 25.04.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/911928-poroshenko-obitsyae-zmitsniti-oboronozdatnist-ukrajini.html>

20. Привітання Прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка до Дня Незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247546950

21. Вітання Міністра освіти і науки Сергія Квіта з Днем Незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/actually/36057-vitannya-ministra-osviti-i-nauki-sergiya-kvita-z-dnem-nezalegenosti-ukrayini>

1. 2. Політичні партії у процесі формування ринку громадянських ідентичностей

Початок формування української багатопартійності можна розглядати і як момент зародження і подальшого розвитку у політичних механізмах формування громадянської ідентичності партійної складової. Щоб з'ясувати її питому вагу, варто взяти до уваги умови, в яких зароджувалася і функціонувала багатопартійність на зламі ХХ – ХХІ століття:

– її становлення відбувалося у специфічних умовах посттоталітарних соціально-економічних процесів; привалювання у соціумі «советської людини» з її свідомістю, з відповідним рівнем знань і розуміння процесів навколишнього світу, зі специфічними орієнтирами, цінностями, інтересами; в умовах входження політичного режиму і політичної системи у зону флуктуацій і біфуркацій (під дією викликів кінця ХХ – початку ХХІ століття; див.: [1, 4–60]);

– до 1996 року партії функціонували на основі Конституції УРСР із внесеними змінами і закону «Про об'єднання громадян» (1992). Ситуація почала змінюватися у зв'язку із прийняттям нової Конституції України (1996), законів «Про політичні партії в Україні» (2001) та «Про громадські об'єднання» (див.: [2, 156–176]) та ін., що дозволило партіям трансформуватися у повноцінних суб'єктів політики, уможливило їх участь у політичних механізмах впливу на суспільство і громадян;

– своєрідним обмежувачем можливостей партій чи навпаки чинником, який посилював вплив останніх на владу і процес прийняття політичних рішень у державі, стимулював чи пригнічував вплив (у формі тиску чи співдії) на суспільство і громадян була виборча система: мажоритарна, застосовувана на парламентських виборах 1994 р., змішана, на основі якої відбувалися вибори до Верховної Ради України у 1998, 2002, 2012 роках, чи ж пропорційна, яка надавала найбільші можливості, чим і скористалися політичні сили під час парламентських виборів у 2006 і 2007 роках.

Таким чином, ступінь впливовості партій визначався не лише власне самими партіями, але й специфікою різноманітних процесів, які відбувалися у суспільстві; межами, встановленими законодавством (і, зокрема, виборчим), яке регламентувало межі

участі партій у політичних процесах і, відповідно, можливості їхнього впливу на суспільство загалом і формування громадянської ідентичності електорату, зокрема.

Серед партійних документів, які чи не найбільше увиразнюють позицію політичних сил щодо громадянських ідентичностей в Україні, – партійні програми. Утім, не всі з них є доступними для аналізу (у низці випадків партії уникали оприлюднення програмних документів). Партійні ж документи, які є доступними для ознайомлення й аналізу, дозволяють твердити, що питання громадянства, громадянської ідентичності найчастіше залишалися поза увагою партій.

У спектрі суспільних ідентичностей партії спромоглися «розгледіти», найперше, «народ», від імені якого й намагалися виступати чи ідентифікувати себе його частиною (як УНА; див.: [3, 254]), або декларувати, що «народ» – «природна категорія і виняткова вартість» [4, 193]. В інших випадках такої ідентифікації не було: «народ» поставав як дещо стороннє, що ще потрібно було «зрозуміти» і «захистити» (див.: [4, 147]). Іноді партія концентрувала увагу не на всьому «народові», а лише на його певному сегменті: Партія мусульман України орієнтувалася на захист «прав та інтересів народів мусульманської культури та інших національних меншин...» [3, 273].

Крім «народу», партії декларували свою прихильність до «людини»: ідентичність «людини» набувала пріоритетної ваги. Саме «людина» заслуговувала на партійну увагу. Однак, як у випадку й з «народом», ідентичність «людей» для низки політичних сил також виявлялася неактуальною: партії виокремлювали якийсь конкретний «людський» сегмент (наприклад, лише «людей найманої праці» [4,147]). Крім того, до спектру суб'єктів, вартих уваги, входили *нація, жінки, робітники і селяни або трудовий народ, особистість, молодь* та ін. Диференціюючи суспільство, прокладаючи у ньому численні ідентифікаційні кордони, партії – більшою чи меншою мірою, а то й повністю – залишали поза своєю увагою цілу низку ідентичностей. У тому числі – й таку важливу, як громадянська. Аналіз документів свідчить:

– у низці програмних документів взагалі було відсутнє поняття «громадянин» (див., наприклад: [4, 61–65, 407–411]);

– у програмі КПУ, як і багатьох інших партій, термін «громадянин», «громадянський» мав технічний характер і живився «до слова»: для характеристики специфіки капіталістичних держав, для наголошування спорадичних (а не системних) прав громадян;

– чимало з-поміж партій, говорячи про мету своєї діяльності, закладали у статuti і програми положення про те, що цією метою є «сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян» [5, 84], по-своєму наближаючись до громадянина і позиціонуючи себе «інструментом громадянської волі», захисником його інтересів. Авторам програмних документів бракувало розуміння того, що ж, власне, робить громадянина громадянином, і якими є, власне, «громадянські інтереси», і якими методами/інструментами їх годиться відстоювати;

– у деяких програмах про «громадян» ішлося як про об'єкт впливу, вказувалося на необхідність правового «виховання» громадянина (див.: [4, 653]). Тобто політична сила, виокремлюючи об'єктів, які у подальшому могли б «заслужувати» на партійну увагу і, відповідно, потрапляли б під її вплив, виокремлювала «громадянина»;

– у низці програм увага питанням формування і функціонування громадянського суспільства. Утім, не було глибокого розуміння того, що саме громадянин з активною життєвою позицією, з політичними правами і свободами має творити власне громадянське суспільство з його інститутами і «свою» державу. Іноді громадянське суспільство поставало як безпосередній продукт держави (а не результат самоорганізації й творчості громадян), як наслідок її «дозволу» – громадянин полонений (чи захоплений) державою. Громадянин як вивіска, але не громадянин-суть. Небезпідставно заявляючи про відчуження людини від держави, деякі з партій не виказували розуміння того, за допомогою яких інститутів, стратегій, інструментів сприяти народженню повноцінного громадянина – творця держави.

Відсутність тієї чи іншої термінології, як і контекст її вжитку, свідчить не лише про специфіку сприйняття «громадянина», розуміння його цінності політичною силою, але й про здатність партії бачити увесь зріз суспільних проблем і відчувати першочергову актуальність деяких з них. Своєрідна відсутність «громадянина» у програмних текстах свідчить або про нездатність партій побачити цілі

ласти політичних проблем, які прямо пов'язані із «громадянином», його інтересами, правами і, зокрема, з його громадянською ідентичністю, або про свідоме уникнення політичної проблематики, з якою, першочергово, «громадянин» пов'язаний, – громадянські права, свободи, обов'язки. Уникнення «громадянина» багато чого говорить про саму партію: ступінь політичної самосвідомості її членів, їхню політичну зрілість і особливості політичного кругозору. Ті ж політичні сили, з поля зору яких «громадянин» не «випадав», передовсім, говорили про його права, які, як правило, висвітлювалися в одній із трьох площин: або у площині прав «людини й громадянина», або ж безпосередньо у площині «прав громадянина», або ж – досить рідко – у площині «прав і свобод громадянина». Утім, лише зрідка проблема «прав громадянина» була винесена в окремих підрозділ [6, 65]), тобто розглядалася як окремих важливий зріз (вимога) політичного життя, заснованого на демократичних засадах.

Актуалізували «громадянина» представники тих партій, які декларували свої позиції як демократичні чи націоналістичні. Як УХДП, яка, оцінюючи статус України як колоніальний, наголошувала: «...ми не маємо ніяких ознак державності, навіть громадянства» [3, 20]. Це – промовистий момент: УХДП не просто актуалізувала потребу в Україні українського громадянства, а розглядала його як вихідну потребу і найпершу ідентифікаційну ознаку мешканця України. При цьому громадянство в Україні, на думку членів партії, мало бути надане не тільки «корінному населенню» – українцям, але й «представникам інших національностей, що певний час проживають тут, знають українську мову і шанують традиції, історію і культуру народу, на землі якого вони проживають» [3, 20].

З вимогою «республіканського громадянства» [3, 24], тобто української ідентифікації для населення українських територій, виступала УРП, і вимагала «нового виборчого Закону» [3, 24], тим самим усвідомлюючи, що «закон і вибори» забезпечать українським громадянам можливість через вибори впливати у подальшому на свою долю і долю Української держави.

Низка партій наголошувала необхідність «виховання громадян», акцентуючи, що цей процес має охоплювати усіх українців, «незалежно від їх етнічного походження» [4, 653]. Деякі з партій, пропонуючи свій варіант громадянства, висували вимогу відповідності претендента певним критеріям: бути особою народженою

в Україні чи її дітьми, особою української національності (з усього світу); іншою особою, яка прожила в Україні не менше 10 років, склала іспит з державної мови і «Присягу громадянина України» [3, 41, 120]. Деякі партії припускали введення подвійного громадянства. Утім, були проти його надання «громадянам тих держав, які мають до України територіальні претензії» [3, 120]. Пропозиція подвійного громадянства – це не лише пропозиція нової якості громадянської ідентичності, але й своєрідне маркування «кордонів» громадянства.

Партійні документи 1990-их років по-своєму віддзеркалили «війну за ідентичність»: одні не визнавали «незаконної так званої республіки Крим, яка є витвором мафіозно-шовіністичної комуністичної московської номенклатури» і вважали, що «вона мусить бути ліквідована. Право на автономію в Криму в складі Української держави має лише кримськотатарський народ» [3, 85]. Інші політичні сили обстоювали полярні позиції, виступаючи під личиною «комуністів» за «денонсацію біловезьких угод» [3, 163], чи «слов'янолюбія», вдаючись при цьому до відповідної лексики (як ГКУ, Слов'янська партія, ПССУ), що дає можливість відтворити усю складність політичних процесів, які розгорталися в Україні, збагнути специфіку партійного ставлення до української громадянської ідентичності, виокремити в політичних механізмах інструменти впливу на ситуації, специфіку «коригування» останніх, особливості політичного інжинірингу, в якому намагалися брати участь партії, зрештою – ідентифікувати позицію тих, хто стояв на державницьких чи антидержавницьких позиціях.

У 2000-ні роки з-поміж партій з'явилися ті, які чітко вказали на суть «громадянина», зауваживши, що це поняття «розкривається через поняття «участі» (див.: [3, 48]); постали політичні сили, які до своїх програм закладали положення міжнародних актів про громадянські та політичні права, що відобразило зміни у розумінні партіями пріоритетів. Деякі партії актуалізували питання необхідності «усвідомлення власної, української, ідентичності» (див., наприклад: [3, 38]). Інші ж істотно радикалізували своє бачення підстав і меж української громадянської ідентичності, вимагаючи кримінальної відповідальності «за незаконне надання та отримання громадянства»; ратуючи за сприяння «масовому поверненню в Україну етнічних українців», та наголошуючи не-

обхідність надання українцям Кубані, Холмщини, Надсяння, Підляшшя, Лемківщини, які розглядалися як такі, що «насилно виселені з рідних земель», статусу «депортованих з усіма соціальними гарантіями» [3, 186,188]. Отже, українська громадянська ідентичність не могла бути легкодосяжною для будь-кого, що сприяло б зростанню її «цінності» і, відповідно, «цінності» самої Української держави.

Озвучувалося прагнення «встановити в паспорті та свідоцтві про народження графу «національність» (див.: [7]), що, з погляду прихильників ідеї, увиразнювало б підстави української громадянської ідентичності особи.

Деякими партіями акцент робився на тому, що «українська національна ідентичність є головним фактором єдності країни», тобто громадянська ідентичність повинна базуватися на українській ідентичності, яка, за твердженням представників партії, потерпала від браку національної пам'яті, «втрати» мови, відірваності від надбань української культури [8]. І таке твердження мало під собою підґрунтя, адже у партійному середовищі – на «ярмарку» ідей і планів – дедалі гучніше звучав голос тих, які по-своєму намагалися нівелювати українську громадянську ідентичність, привносячи в інформаційний простір держави ідею фактичного розмивання останньої шляхом, приміром, надання російській мові статусу «другої державної» чи ідею федералізації України [3, 271, 382], тим самим до межі політизуючи питання мови і державного устрою та вносячи у громадянський простір дух протистояння, надаючи ваги штучно створюваним кордонам, розставляючи нові акценти у сприйнятті громадянської ідентичності.

Початок ХХІ століття став часом, який пролив світло й на інші тенденції, що були пов'язані із ускладненням партійного спектра в державі і постановням партій національних меншин, які мали свій кут зору на проблему національної (чи етнічної) і громадянської ідентичностей. Так, Демократична партія угорців України наголошувала, що «угорська діаспора України є органічною частиною вселенської угорської нації» [4, 225]; та у своїй програмі не порушувала питання українського патріотизму, служіння Українській державі: в ієрархії ідентичностей тих, чиї інтереси представляє ДПУУ, українська громадянська ідентичність не була актуальною.

Як не була вона актуальною для низки інших партій, які ідентифікували себе як «комуністичні», «інтернаціональні», «руські» та ін., які задумувалися над питанням трансформації української державності, її суверенітету і територіальної цілісності і, відповідно, української громадянської ідентичності, пропонуючи до втілення ті чи інші «проекти» з відповідною суттю: «реставрація ССРСР» [9]; «поступове входження України в міждержавний союз з Росією і Білоруссю» [10]; «еволюційне скорочення держави» [11]; «поглиблення інтеграційних процесів між суверенними слов'янськими державами» [12], або створення Священного Слов'янського Союзу із слов'янських держав [13]). Тобто орієнтаційні підстави для знищення Української держави й, відповідно, української громадянської ідентичності у політичних сил були відмінними, але результат очікувався один: відсутність суверенності в Україні і української громадянської ідентичності – у її мешканців. Інструменти для цього пропонувалися різні – від «еволюційного скорочення» до «політики Путіна» (у 2005 році СНПС була перейменована у «Партія політики Путіна»).

Серед зареєстрованих після 2010 року партій почали з'являтися ті, які проголосили: «Ми перша партія в Україні, яка фінансується громадянами. ... Ми перші незалежні від олігархів!» [14], що знаменувало зміну якостей партії, так і в її розумінні ролі «громадськості». «Демальянс» висловився за «активного громадянина», здатного стати «творцем своєї держави» [14] й «брати на себе відповідальність» [15]. Громадянин осмислювався «в комплексі певного суспільства та його історії», солідаризувався «з минулими і майбутніми поколіннями» [15].

Унаслідок парламентських виборів у період 1998–2012 років статус парламентської партії у складі блоку чи самостійно вдалося здобути 32 політичним силам: КПУ (у 1998, 2002, 2006, 2007, 2012), СДПУ(о) (1998, 2002), СПУ (2002, 2006), НРУ (1998), ВО «Громада» (1998), ПСПУ (1998), ВО «Свобода» (2012), Політичній партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (2012). Тобто найбільш стабільною довірою у виборців користувалися партії лівого спрямування і саме їхня вага у політичних механізмах формування громадянської ідентичності, їхні впливи на свідомість, а отже, й процеси самоідентифікації громадян були найбільш потужними.

Вищевикладене підводить до таких висновків:

– ступінь впливу політичних сил на суспільство і, зокрема, включеність партій у механізми і, відповідно, процеси формування ринку громадянських ідентичностей залежав, насамперед, від українського законодавця, який через закони формально уможлилював і фіксував межі цього впливу, розширюючи чи, навпаки, звужуючи «вікно можливостей» для партій;

– аналіз партійних документів свідчить, що проблематика, яка так чи інакше пов'язана з «громадянином», загалом не була (не є) актуальною для низки політичних сил – про неї вони навіть не згадують; що не для всіх політичних сил, у програмових документах яких присутні такі терміни, як «громадянин», «громадянське суспільство» та ін., ці терміни були наповнені реальним змістом: іноді вони вживаються як технічні, тобто розуміння сутності громадянина, його ваги та ін. – відверто бракує;

– з-посеред партій були і є ті, які геополітично зорієнтовані на інші (сусідні) держави, наслідком чого є підміна української громадянської ідентичності сурогатами – слов'янською, православною та ін., і поширення у свідомісних пластах суспільства саме їх. Тобто партії пропонували на «ринку ідентичностей» ті з них, які по-своєму нівелювали українську державність і, відповідно, ідентичності громадян України;

– низка партій уникає прямо говорити про громадянську ідентичність кола осіб, які є її членами або інтереси яких вона захищає. Натомість говориться про прихильність і вірність традиціям, цінностям і т. п. не українства як політичної нації, а про патріотизм і відданість ідеалам конкретного етносу (наприклад, угорського);

– розуміння сутності громадянина, усвідомлення ваги його громадянської позиції і, відповідно, громадянської самоідентифікації у програмних документах більшості політичних сил актуалізувалося лише на початку XXI століття: громадянин (а не просто «людина», «особистість» та ін.) почав розумітися як активна і самодостатня особистість з політичними правами, здатна не просто до формулювання своїх вимог державі, але й спроможна активно й відповідально діяти, ставлячи за мету змінити державу відповідно до своїх інтересів і потреб;

– члени партій, які обстоювали суверенітет і цілісність України як незалежної держави, прямо чи опосередковано ідентифікували

себе (не залежно від етнічного походження) українцями, відкидаючи ідею подвійного громадянства і часто – російської мови зі статусом другої державної. Саме акценти щодо мови, форм громадянства (як і ставлення до ідеї соборності українських земель, створення єдиної помісної православної церкви та ін.) можна трактувати як свого роду маркери на користь чи, навпаки, проти української громадянської ідентичності на зламі ХХ – ХХІ століття;

– у період 1998 – 2012 років у політичному механізмі впливу на формування громадянських ідентичностей найбільш стійким, а отже, й потужним був вплив лівих партій, який з 2012 року помітно почав слабнути (аж до зникнення улітку 2014 року у Верховній Раді України фракції КПУ).

1. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

2. Кармазіна М. С. Оцінка вітчизняного законодавства, яке стосується громадських організацій // Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013.

3. «Український громадянський Маніфест «Спільна дія» (20 січня 2009 р.) // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

4. Програма // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: УЦПМ, 2005. – Т.1.

5. Програма // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: УЦПМ, 2005. – Т.3.

6. Програма // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: УЦПМ, 2005. – Т.2.

7. Витяг з передвиборчої програми Української Консервативної партії (2006 р.) // Голос України. – 2006. – 7 березня.

8. Програма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaukrainu.org/programm>

9. Маніфест (програмное политическое заявление) Коммунистической партии рабочих и крестьян (КПРС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kprs-ua.narod.ru/manifest.htm#8>

10. Програма Партії «Союз» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svatovo.lg.ua/prog.html>

11. Програма Политической партии «Союз анархистов Украины» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-a-u.org/documents/program/153-program.html>

12. Програма політичної партії «Слов'янський народно-патріотичний союз» // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа №8-п.п.

13. Маніфест СПАС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/party122>

14. Програма Демократичного Альянсу «Змінити все!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dem-alliance.org/news/programa-demokraticznego-aljansu-zminiti-vse-.html>

15. «Україна, яку будемо ми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.google.com/file/d/0B7f430iI0Pb0YjAzYW12YzAtZWU1Zi00MDZILWIwMzktYzhhNzIxYTVkMjEy/edit>

1.3. Громадянська ідентичність у фокусі громадських організацій

Громадянська ідентичність формується за посередництвом суспільних агентів, одним із найбільш значущих з яких є громадські організації. Саме вони утворюють соціальну мережу узгодження інтересів між індивідами та владними інститутами, розвивають спільну мотивацію та комунікативне середовище для суспільного розвитку на основі політичного самовизначення індивідів і спільноти в цілому. Понад те, громадські організації мають потужний потенціал акумулювання людського ресурсу, генерування основних напрямів громадянської участі, формування ціннісних маркерів особистості та способів її діяльній репрезентації у соціальному полі.

Громадянська ідентичність, що формується за посередництвом громадських організацій, виявляє себе у двох провідних формах взаємодії із політичним режимом: перша – це лояльна (легітимізуюча), а друга – критична (протестна) форма, що спрямована на зміну політичної влади, яка не відповідає громадянським цінностям. З моменту набуття незалежності у 1991 р. українські громадські організації активізували свою роботу як у першій, так і в другій формах. При цьому до публічної риторики були залучені ті архетипи та культурні коди, які мали значний потенціал для трансформацій громадянської ідентичності, переорієнтування цін-

нісних преференцій – як на локальному, так і на глобальному рівнях. У такий спосіб громадські організації почали поступово змінювати свої диспозиції у соціальному полі, виходячи з маргінесів на авансцену політичного життя.

З плином часу кількість громадських організацій невпинно збільшувалася. Так, у 1991 р. в Україні діяло близько 300 організацій, у 1992 р. – 1356, у 1993 р. – 3257, у 1996 р. – понад 12000, в 2000 р. – понад 27000 [1, с.394]. За даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України станом на 1 вересня 2014 р. [2], без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, в Україні нараховувалося 74260 громадських організацій (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами). Проте, незважаючи на кількісну складову, як справедливо зазначала М. Кармазіна, «громадські організації нині є тим інститутом, який, на жаль, не викликає довіри» [3]. Зважаючи на це, доречно визначити, якими були політичні механізми, що призвели до девальвації цінності громадських організацій в очах суспільства, та з'ясувати основні інструменти, що були використані громадськими організаціями в контексті утвердження (чи нівелювання) громадянської ідентичності в Україні.

Однією із провідних тенденцій становлення громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій стала мімікрія – уподібнення (чи навіть єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Цей «тренд» не оминув навіть вище керівництво країни. У 1995 р. на святкуванні Дня Незалежності Президент Л. Кучма на весь світ заявив: «В Україні національна ідея не спрацювала» [4]. У тому ж 1995 р. світ побачила книга «Україна на порозі ХХІ століття», написана у співавторстві Д. Видріна та Д. Табачника, у якій позиція, висловлена Президентом України, була радикалізована до наступної форми: «Якщо певна критична маса росіян потрапить до вищих ешелонів влади, зовнішньополітичний курс України суттєво зміниться і переорієнтується із Заходу на Схід» [5]. Оскільки громадські організації мали особливий статус посередника між суспільством та владою, вони разом зі своїми очільниками підпадали під політтехнологічну стра-

тегію нівелювання української національної ідеї, маргіналізації громадянської ідентичності народу України на фоні піднесення проросійських настроїв серед політичного керівництва країни та окремих симпатиків великодержавного проекту Росії. У такий спосіб громадянська ідентичність, що символічно репрезентується через низку соціальних практик та асоціацій – зокрема, таких, як мовна ідентифікація, культурна приналежність, релігійне самовизначення тощо, була спростована в риториці очільника країни та проросійських лобі, з легкої руки яких ідея марності національної ідеї, своєїрідної «недодержавності» була підхоплена окремими громадськими організаціями, що прагнули сформувати негативні стереотипи та комплекси в новонародженій нації, переорієнтувати громадянські цінності та, як наслідок, геополітичні орієнтири українського народу.

Поширення проросійських настроїв в Україні було прямо пропорційним до кількісного зростання громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Якщо у 1995 р. в Україні нараховувалося одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства [6, с.36], то за неповних десять років, станом на кінець серпня 2014 р., в Україні діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них, зокрема, Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руська Рада України» (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація «РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ» (1999 р.), Громадська організація «Російська община України» (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація «Росіяни України» (2005 р.), Громадська організація «Фонд «Руські збори» (2009 р.) тощо [7]. Ці та інші проросійські структури переважно позиціонують себе як організації «соотечественников», не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян.

Поступово інструменти, що були застосовані для політизації роботи громадських організацій та розмивання кордонів громадянської ідентичності, ускладнювалися та множилися. Крім риторично-пропагандистських та антизаконних, до них були долучені

інституційні та посадові (лобіювання на посади очільників громадських організацій осіб, лояльних до ідей культурної асиміляції українців). Так, громадські організації, які виступали симпатиками Росії, активно брали участь у формуванні політичних партій російського спрямування в незалежній Україні. У 1991–1992 рр. донецьке відділення Українського товариства російської культури «Русь» було активним учасником створення Слов'янської партії [8, с.65], а її регіональним відділенням став КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ. РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ виступав за формування політичної партії «За Русь єдину» (2001 – 2002 рр.), що, у свою чергу, стала фундаментом «Руського блоку» (з 2002 р.). При цьому керівні посади в цих організаціях обіймали не прості громадські активісти, а діячі зі солідним політичним реноме, які мали досвід ідеологічної роботи у формуванні колективних цінностей та орієнтацій населення. Так, КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ очолював депутат Верховної Ради автономії, колишній кандидат на посаду кримського президента С. Шувайников. А колишній лідер Російської общини Криму С. Цеков – член Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників (2007–2014 рр.), плідно поєднував адміністративну роботу в громадському секторі із партійною розбудовою: у 2003–2005 рр. він обіймав посаду заступника голови партії «Руський блок», а з 2010 р. був заступником голови партії «Руська єдність». С. Цеков активно пропагував ідеї надання українській і російській мовам рівного конституційного статусу, пріоритетного розвитку стратегічного партнерства України з учасниками Єдиного економічного простору з перспективою підписання нового Союзного договору; переходу України до федеративної форми державного устрою [9].

Технології та гасла, що були застосовані в формуванні проросійських настроїв в Україні на базі громадських організацій, були політичним механізмом деструкції громадянської ідентичності українців ще на етапі її становлення. Найбільш наочно ця технологія була застосована під час виборчої кампанії 2004 р. та з більшою чи меншою мірою упродовж усіх наступних передвиборчих етапів, коли в інформаційний простір країни запускалися карти із розподілом України на різні регіони, які нібито мають різну цінність. Ці провокації мали на меті дискредитувати локальні спільноти в очах

один одного та спровокувати громадянське протистояння на основі ідеологічних кліше зовнішньополітичного вибору українців – або Росія, або Європа. У найбільш кристалізованій формі стратегію ідентифікаційного розколу, яка була застосована російськими політехнологами в Україні, сформулював О. Дугін: «Україна являє собою суспільство із подвійною ідентичністю. Ми бачимо в ній православну східнослов'янську країну із тими ж самими історичними коренями, що і у великоросів та білорусів... [вона] сьогодні складається з двох ідентичностей, двох народів. Западнське ядро усвідомлює себе частиною Європи. Східні та південні області зараховують себе до русько-євразійської цивілізації... Кордон між цивілізаціями, у випадку України, не збігається із державними кордонами, а ділить цю країну на дві майже рівні частини, пролягаючи приблизно по Дніпру... Тож є дві України, а не одна, і при цьому геополітичні вектори у них прямо протилежні» [10]. У такий спосіб в українському суспільстві за посередництвом громадських організацій та їх ідейних провідників укорінювалися ідеї автономізації та незалежності окремих регіонів країни.

Питання надання автономії у складі України неодноразово поставало як ключове в роботі громадських організацій русинської спрямованості. У 1990 р. у Закарпатській області України розпочало свою роботу Товариство подкарпатських русинів, яке у тому ж році виступило із Декларацією «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» у версії 1938 р., коли ці території перебували у складі Чехословаччини [11]. У 1992 р. за участі Товариства подкарпатських русинів було утворено Підкарпатську республіканську партію (ПРП) [12], а в 1993 р. активісти Товариства увійшли до складу невизнаного «Тимчасового уряду Підкарпатської Русі». Ключова мета організації полягала у виборюванні права на автономію Закарпаття через денонсування радянсько-чехословацького договору 1945 р., згідно з яким Закарпаття увійшло до складу УРСР. Базовими аргументами очільників організації на користь автономізації Закарпаття були шовіністична та асиміляційна політика уряду України, пов'язана із етноцидом русинів, що проживали на території України. При цьому, міністром закордонних справ «Республіки Підкарпатська Русь» був призначений Т. Ондик, громадянин Словаччини, який, відстоюючи політичні позиції русинів, активно лобював розгляд

питання про зміну статусу Закарпаття серед вищого керівництва Російської Федерації, пояснюючи це тим, що РФ була правонаступницею СРСР і саме від її імені можливо визнати недійсним договір 1945 р. [13]. З часом кількість прорусинських громадських організацій на території Закарпаття збільшувалася – розпочали свою діяльність Закарпатське товариство імені Кирила і Мефодія, Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство тощо. Провідна місія цих організацій зводилася до обстоювання права русинської громади Закарпаття на вільний розвиток мовно-культурного компонента русинської етнічної групи. Декларація Установчих зборів Русинського науково-освітнього товариства від 20 вересня 1997 р. зафіксувала основну мету діяльності організації – «досліджувати історію русинського народу, пропагувати його культурні надбання, стати на захист соціальних, економічних та духовних інтересів як русинів, так і всього населення краю» [14, с.13]. При цьому, в риторичі русинських громадських організацій активно використовується назва «Підкарпатська Русь», замість «Закарпатська Україна». Як наголошував О. Майборода, така «підкарпатська локалізація» може тлумачитись як прихильність до неукраїнського політико-державного простору, заперечення належності Закарпаття до України як держави. Офіційному Києву важко повірити в лояльність «політичних русинів», коли їхня преса називає його представників у Закарпатті «чужинцями» [14, с.14].

Таким чином, практика політизації роботи громадських організацій в Україні ширилась та множилась. Тенденція до «ручного» керівництва громадськими організаціями значною мірою зберігається. Прикметно, що засновники та очільники цих проектів навіть не намагаються завуалювати свої ініціативи – часто назви громадських організацій безпосередньо корелюють із назвами політичних партій: ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «УДАР (УКРАЇНСЬКИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ АЛЬЯНС ЗА РЕФОРМИ) ВІТАЛІЯ КЛИЧКА» (2007 р.), Громадська організація «ФРОНТ ЗМІН» (2008 р.), Всеукраїнська громадська організація «Громадянська позиція» (2009 р.), Всеукраїнське громадське об'єднання «НАРОДНИЙ ФРОНТ» (2009 р.), ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «АВТОМАЙДАН» (2014). Окремі громадські організації, як, наприклад, «УДАР ВІТАЛІЯ КЛИЧКА», «ФРОНТ ЗМІН» занесені

Центральною виборчою Комісією України до переліку громадських організацій, яким надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. [15]. Таким чином, цим та іншим громадським організаціям відводиться суто технічна роль керованого, передбачуваного в своїх оцінках «незалежного» спостерігача на виборах, де відповідні політичні кола висувають свої партії. Громадські організації, будучи «клонами» партій, маючи серед своїх співзасновників відомих політичних діячів, лишаються значною мірою політично ангажованими та нездатними провадити незалежну громадсько-експертну роботу, конструктивно впливати на формування громадянської ідентичності народу України. У такий спосіб в країні практично імплементувався феномен GONGO – Government Organized Non-Governmental Organization – громадські (неурядові) організації (акції), що організовані (керовані) урядом [16, с.28]. Численні приклади «кишенькових утворень», які поновлюють власну активність мірою надходження фінансових ресурсів під конкретний «проект», істотно нівелюють рівень лояльності у суспільстві до громадських об'єднань та провокують стагнацію громадянської ідентичності народу України. Під впливом цих історичних умов громадські організації на поточному етапі розвитку потребують нарощення своїх кількісних та якісних показників для встановлення балансу лояльності в соціумі, підвищення рівня суспільної довіри і, як наслідок, – частки партисипаторності українців у публічному секторі.

Еволюція політичних механізмів впливу та трансформацій громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій дозволила дійти таких висновків:

- громадські організації мають значний консолідуючий потенціал для суспільства, надають імпульс розвитку солідарності та громадянської активності на добровільних засадах, формують спільні орієнтири та ціннісні маркери в політичному самовизначенні нації та громадянській ідентичності суб'єктів політики;

- громадські організації є частиною соціального капіталу, ресурс якого значною мірою важливий як для політичного розвитку держави (коли громадські організації з часом перетворюються на політичні партії, що впливають на політичний процес, формують почуття громадянської спільності / роз'єднання у державі), так і

для ідентичності громадян, які можуть використовувати громадські організації як агентів соціальної комунікації та реформування системи взаємостосунків між індивідами та державою, реорганізації ціннісної ієрархії у політичній риторичі та діяльності різноманітних груп інтересів;

- разом із тим, сьогодні робота громадських організацій в Україні призводить до істотного дезінтегруючого ефекту для українського суспільства – адже у багатьох випадках громадські організації монополізують людський ресурс для здобуття матеріальних благ та змін у комунікативних механізмах і технологіях конструювання ідентичностей;

- на тлі зростання кількісних показників громадських організацій ступінь реальної залученості громадян до публічної роботи від імені громадських організацій залишається критично низьким. При цьому діяльність великої кількості організацій значною мірою лишається політизованою та спрямованою на культивування подвійної – не тільки української, але (і передовсім) російської ідентичності, що призводить до процесів соціальної, політичної, культурної деградації та ускладнення процесів самоідентифікації українців як самобутнього народу;

- реваншистська риторика, що має в своїй основі ідею зміни культурних орієнтацій населення країни та, як наслідок, – перерозподілу територій, є визначальною для низки громадських організацій етнічної спрямованості. Основна група впливу цих організацій – етнічні меншини, а провідний політичний проект – сепаратизм. Ціннісні акценти у політичній риторичі таких організацій розставляються так, щоб унаочнити ментальні відмінності та культурні розшарування громадянської єдності народу України;

- для частини суспільства примордіальними залишаються локальні ідентифікації, а базовою референтною групою є не всеукраїнські громадські організації, а регіональні громадські об'єднання, які спекулюють на темі етнонаціональних, а не державно-громадянських спільностей, проводять нищівну для української громадянської ідентичності інформаційну політику, спрямовану на створення образу українця як антигероя в історії – нащадка «зрадників» Мазепи, Бандери, «фашиста» тощо;

- наслідком зазначених тенденцій політизації роботи громадських організацій в Україні стає те, що пересічні українці не

співвідносять власну громадянську ідентичність із необхідністю та достатністю її репрезентації через громадські організації, віднаходячи альтернативні канали самоорганізації та впливу на суспільно-політичне життя країни (політичні партії, стихійні акції протесту, інтернет-мережі тощо). Громадянська ідентичність українців у фокусі громадських організацій залишається у кризовому стані. Українці переважно не кваліфікують громадські організації як референту групи своїх ідентифікаційних ролей та статусів у суспільстві.

1. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін. – К.: НІСД, 2004. – 631 с.

2. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 вересня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.

3. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? / Марія Кармазіна // Дзеркало тижня. Україна. – №42, 15 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut_.html

4. Кресіна І. Усе найгірше, що було в Росії, що засудила історія, декларують там як національну ідею / Ірина Кресіна // Урядовий кур'єр. – 11 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/irina-kresina-use-najgirshe-sho-bulo-v-rosiyi-sho-/>

5. Видрін Д. Г. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект / Д.Г. Видрін, Д.В. Табачник. – К.: Либідь, 1995. – 291 с.

6. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. – 1995. – №1.

7. Организации соотечественников // Посольство Российской Федерации на Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://embrus.org.ua/ru/comparatororganization>

8. Політичні партії України / упоряд. Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко. – К.: К.І.С., 1998. – 701 с.

9. Русская правда. Газета для соотечественников. – 2005. – №7.

10. Дугин А. Битва за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/2011/Dugin_bitva_za_Ukrainu.htm

11. Наша республика. – 1992. – 1–7 августа.

12. Наша республика. – 1993. – 2 апреля.

13. Літературна Україна. – 1997. – 6 лютого.

14. Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму / Олександр Майборода. – К., 1999. – 25 с.

15. Угорщина вже теж хоче самоврядування і подвійного громадянства для угорців українського Закарпаття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/News/123837-Uhorshchyna-vzhetzh-khoche-samovriaduvannia-i-podviinoho-hromadianstva-dlia-uhortsiv-ukrainskoho-Zakarpattia>

16. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь / За ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

1.4 Особливості залучення Церкви до процесу формування громадянської ідентичності

Ведучи мову про впливи Церкви, як узагальнюючого феномену – сукупності віруючих і прибічників різноманітних віросповідань – на сучасні громадсько-політичні процеси в Україні, необхідно наголосити на тому, що вона упродовж історії людства виконувала важливу інтегруючу роль, будучи необхідним компонентом у формуванні індивідуальної та колективної ідентичності. Тривалий час релігійні вірування як інструмент соціалізації, етнізації, виховання особистості були потужним підґрунтям національного і державного будівництва, невід’ємною основою становлення громадянського суспільства. Специфічну роль Церква, що безпосередньо впливає на ступінь її залучення до формування ідентичностей громадян, у тому числі й громадянської, виконує в сучасній Україні де, віддзеркалюючи світову практику, одночасно діють дві тенденції – секуляризація всіх сторін життя суспільства, а також підвищення впливу релігії і Церкви на розвиток духовної культури, процеси етнонаціональної консолідації.

Високий авторитет у суспільстві до інституту Церкви (як гаранта справедливості, оберега моральних, культурних і історичних традицій) перетворило його на один з впливових чинників сучасного політичного процесу, засіб гармонізації соціальної системи. Потенційні можливості Церкви зумовили й наростаючий інтерес до неї з боку держави, політичної еліти, які прагнули використати додаткові механізми впливу (у тому числі й релігійні образи, символи) на суспільство. Так, починаючи з 1991 р. в Україні стало традицією під час складання присяги Президента на вірність народів України поряд з Конституцією України та Актом проголо-

шення незалежності України класти Пересопницьке Євангеліє – відповідну символічну репрезентацію смислів громадянської ідентичності. Тема Церкви, її нерозривного зв'язку з духовністю українського народу постійно порушувалася на найвищих державних форумах (зокрема, під час святкування таких визначних дат, як День Незалежності, День Соборності і Свободи України, День Хрещення Київської Русі-України), що, маючи тенденцію до посилення загальної уваги до Церкви, її взаємин з державою і суспільством, мало переважно ситуативно-формальний характер.

Про відсутність довгострокової стратегії держави щодо Церкви, залучення її ресурсів до державотворчих і суспільних процесів свідчили й суперечливі та неефективні дії політичних сил країни, починаючи з экс-президента Л. Кравчука, щодо створення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні, надання преференцій окремим (конкуруючим між собою) православним Церквам (УПЦ, УПЦ КП), намагання «одержавити» Церкву, використання «політичного православ'я» у боротьбі проти політичних опонентів, що створювало додатковий конфліктний потенціал у суспільстві.

Зауважимо, що істотну вагу щодо впливу Церкви на сучасні суспільно-політичні процеси, а зрештою – її залучення до формування громадянської ідентичності накладає державне регулювання – Конституція України, а також законодавча база, починаючи від Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), яка створила стабільні й сприятливі умови для функціонування Церков і релігійних організацій. Загалом, у взаєминах держави і Церкви в Україні застосовуються два підходи, які ґрунтуються на поєднанні як визнання цілковитої рівності релігій, так і особливих відносин з деякими релігійними організаціями (православні конфесії, греко-католики), які займали визначне місце в історії українського народу.

Щодо механізмів залучення Церкви безпосередньо до сфери формування громадянської ідентичності, то вони зазнали за останні два десятиріччя значної трансформації. Окрім традиційних релігійних практик – це і участь Церкви у громадському житті (включаючи публічні богослужіння та процесії), реагування на події суспільно-політичного життя, використання ЗМІ, проведення добродійної діяльності. На початку ХХІ ст. ці механізми були значно розширені за рахунок освоєння Інтернету, що сприяло як

збільшенню кількості віруючих, так і формуванню (через доступність ознайомлення з «ринком релігій») специфічної релігійної ідентичності, якій були притаманні такі риси, як «слабка», «фрагментарна», «ігрова», «гнучка». Поряд з тим, релігійні соціальні мережі, як потужний комунікативний і інтегруючий чинник, особливо у період політичних криз, створював умови й для формування «стійкої» релігійної ідентичності, об'єднуючи й мобілізуючи громадян на основі спільних, не лише релігійних, але й політичних, інтересів.

Сучасний розвиток релігії і Церкви в Україні (головним чином це стосується Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Православної Церкви (Московського Патріархату), Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, які у сукупності об'єднують близько 80% віруючих) розпочався в умовах кризи тоталітарного режиму, особливо з моменту проголошення державної незалежності у 1991 році, що позначилося як відродженням «традиційних» Церков і релігійних організацій (православ'я, греко-католицизм, католицизм, протестантизм, іудаїзм, іслам), так і поширенням «нових» релігійних організацій і течій (неохристиянські, язичницькі, неоорієнталістські громади), нетипових для країни, а через це й малопоширених. Різні світоглядні погляди щодо розбудови Церкви, значне вкорінення «радянської» свідомості, але, головним чином, – нетолерантна позиція Руської Православної Церкви (РПЦ) призвели до того, що в країні православ'я було представлено трьома конкуруючими Церквами – УПЦ (складової РПЦ), а також УПЦ КП і УАПЦ. Увесь негатив згаданої ситуації полягав у тому, що, визнаючи одне віровчення за рахунок своїх світоглядних орієнтацій і цінностей, вони вносили помітну дезорієнтацію у православне середовище, головним чином по лінії конфлікту між «українською» та «загальноправославною» ідентичністю.

Так, якщо провідним завданням УПЦ КП та УАПЦ, окрім богословської складової, був захист інтересів української політичної нації, суверенної Української держави, то «україноспрямована» УПЦ, продовжуючи візантійську православну традицію (як агент зовнішнього впливу), виявляла симпатії до «ідеї універсальної імперії», через що у своїй діяльності вона основну увагу приділяла

зміцненню «православної», «слов'янської» ідентичності, лише формально пов'язаних з фактором існування Української держави та українців. Ці реалії заклали механізми до маргіналізації УПЦ, «перетікання» її віруючих до альтернативних православних течій, звуження ареалу її впливу переважно Сходом і Півднем України (головного середовища етнічних росіян та «російськомовного населення»). Зрозуміло, що перший напрям був спрямований на ствердження української громадянської ідентичності, натомість другий – на її «розмивання», підміну іншими, на кшталт «української редакції» російської ідентичності.

Щодо інших суб'єктів релігійного життя, локальних за своїми впливами, пов'язаних зі своїми національними спільнотами (Римокатолицька церква /РКЦ/, мусульманська, іудейська, протестантська Церкви та ін.), або не пов'язаних з певним етносом (різні напрями «нетрадиційних» релігійних течій), то вони хоча і мали «позаукраїнське тяжіння», однак, займаючи толерантне становище щодо Української держави, знаходилися з нею у «партнерських» відносинах, сприяючи тим самим формуванню в Україні громадянської ідентичності.

Слід зазначити, що одним з головних механізмів впливу Церкви на суспільство є вплив безпосередньо через віруючих на індивідуальному та колективному рівнях, що нерозривно пов'язує релігійну і громадянську ідентичності. Адже, головне завдання Церкви полягає у «пастирському Слові», звеличванні Бога, а також «Царства Божого на землі» – держави, її легітимних володарів, консолідації громадян через пропозицію (враховуючи її сакральний зміст) механізму соціальної взаємодії, тобто тих якостей, які є основними маркерами репрезентації громадянської ідентичності.

Для України з її світськими традиціями релігійна ідентичність громадян в умовах новітньої десекуляризації набула нової форми, значно ширшої, адже вона стосувалася не лише набуття особою певної статусно-рольової характеристики в релігійному соціумі, але ставала, радше, своєрідним культурним та етнокультурним стереотипом, коли релігія для людини залишалася насамперед елементом культури, з якою вона звикла себе ідентифікувати. Виходячи з цього в Україні кількість «формальних віруючих» переважає кількість «воцерковлених», тобто тих, хто дотримується норм і правил церковного життя. Наслідком цього стало те, що стан релігійної іден-

тичності в Україні характеризується як «розмитий», а здійснення релігійних практик її носіями часто є непослідовним. Згадане набуває особливого значення, враховуючи, що в умовах новітнього «конструювання» української політичної нації релігія усе ж відіграла помітну роль як у «посиленні», так і «послабленні» зазначеного процесу, у тому числі і громадянської ідентичності.

Церква, незважаючи на своє існування поза державою, завжди була помітним суб'єктом суспільно-політичних відносин в Україні. Враховуючи ж роль релігії як ідеологічного ресурсу, а Церкви як чинника політичної мобілізації і формування регіональної та громадянської ідентичностей, це спонукало владу, політичні партії звертатися до релігійних цінностей, прагнучи використати їх як регулятор колективної соціальної поведінки на свою користь (у тому числі й в електоральних інтересах). У руслі такої політики на початку ХХІ ст. на зміну процесу десекуляризації «знизу», який характеризувався активним залученням до підтримки Церкви громадянського суспільства, розпочалася десекуляризація «згори», яка відображала звернення до релігійної сфери фінансово-промислової і політичної еліти (передусім Півдня і Сходу України), що прагнула, спираючись на авторитет Церкви, легітимізувати свої статки і впливи. Це виявлялося в будівництві і реставрації православних храмів, заснуванні релігійних громад, наданні їм фінансової допомоги, що стосувалося переважно УПЦ. Десекуляризація «згори», окрім поширення «формальної релігійності», мала серйозні негативні наслідки, оскільки посилювала конфесійні лінії поділу, регіональні відмінності, «підважувала процес консолідації нації», а зрештою, громадянську ідентичність.

Процес політизації Церкви в Україні був виявлений особливо під час залучення найбільших релігійних конфесій практично до всіх загальнонаціональних виборчих кампаній в Україні, починаючи з президентських виборів 1994 р., що часто призводило до посилення напруги в міжцерковних відносинах, завдавало шкоди ідеї консолідації українського суспільства, його згуртуванню навколо базових громадянсько-політичних і державницьких цінностей. Особливо це було помітно під час президентських виборчих перегонів у 2004 р., коли за зверненнями церковних діячів щодо збереження «громадського миру проглядалися геополітичні орієнтири, прихована підтримка провладних чи опозиційних кандидатів. Не випадково, що

рельєфно позначена в Україні у цей час лінія політико-географічного розколу збіглася з кордонами конфесійного поділу.

Політичні події на зламі 2013–2014 років, пов'язані з Євромайданом, Революцією Гідності, організацією збройної відсічі агресії з боку РФ та проросійського сепаратистського руху на Сході країни, позначилися новими рисами у взаєминах по лініях церква–держава, церква–суспільство, коли активні кроки провідних Церков, уперше виявлені з такою динамікою за останні десятиріччя, на захист демократії і людської гідності, народовладдя, державності, опору зовнішнім завойовникам (маркери репрезентації громадянської ідентичності) стали вагомою складовою у згуртуванні й мобілізації українського суспільства. Участь Церкви у протестних акціях, які розпочалися наприкінці листопада 2013 р. (спільними молитвами, а згодом часто й щитом між протестувальниками та силовиками), чітка позиція щодо необхідності налагодження суспільного діалогу й ненасильницького виходу з політичної кризи привела не лише до зростання авторитету провідних релігійних конфесій України, передусім – УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, але й до поглиблення взаємодії між ними. Значного розголосу в Україні набули події 30 листопада 2013 р. – силового розгону мирного протесту, коли Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (УПЦ КП) надав притулок багатьом мітингувальникам. На площі перед монастирем уже 30 листопада 2013 р. під час багатотисячного мітингу відбулася публічна молитва (її загальний рефрен – право громадян на висловлювання мирного протесту проти брутальних дій влади), яка, надавши заходу відповідної суспільної легітимності, започаткувала традицію проведення щоденних загальних молитв на київському Євромайдані, в інших містах України, до яких були залучені різноманітні релігійні конфесії.

Отже, вагоме місце серед політичних механізмів впливу на політичну свідомість громадян України, у тому числі на формування української громадянської ідентичності, посідає інститут Церкви. Ступінь впливу релігії, Церкви на процеси формування громадянської ідентичності перебуває у залежності від багатьох факторів, зокрема:

а) законодавчої бази, яка, створивши стабільні і сприятливі умови для функціонування і розвитку Церкви і релігійних організацій, не лише визначила відповідні можливості і межі цього впливу в державі, але й сприяла (завдяки уникненню міжконфесійного

напруження) набуттю релігійним чинником якості, спрямованої на стабілізацію суспільно-політичних відносин в країні;

б) рівня сприйняття релігії громадянами України, враховуючи її соціальні функції, передусім як гаранта справедливості, джерела спадкоємності моральних, культурних та історичних традицій, що в умовах глибинної трансформації держави і суспільства, ускладнення соціально-економічної і політичної ситуації в Україні, наявної «кризи довіри» до інститутів політичної влади й громадських об'єднань сприяло відчутному посиленню авторитету Церкви, наслідком чого стало позиціювання українців як однієї з найбільш релігійних націй в Європі.

Аналіз політичних механізмів впливу на українське суспільство з боку Церкви, які упродовж останніх двадцяти трьох років мали характер постійного ускладнення й урізноманітнення, дозволяє стверджувати про наявність низки тенденцій:

- значне підвищення рівня релігійності в Україні, використання сакрального символічного простору в політичних ритуалах стало істотною складовою у виборі вектора настроїв, домінуючих оцінок у масовій свідомості українського суспільства, позбавлення «радянської» самоідентифікації, руйнації радянської ціннісно-нормативної системи й формування нової, яка, базуючись на механізмах традиційної передачі культурного надбання між поколіннями, спадкоємності, визнанні духовних цінностей, притаманних демократичному суспільству (серед них – почуттів національної, людської, громадянської гідності, соціальної і громадянської активності особистості), «працювала», в кінцевому рахунку, на користь утвердження української громадянської ідентичності;

- в останні два десятиліття в Україні знайшла підтвердження тенденція прямого зв'язку між процесами зростанням рівня релігійної й української громадянської ідентичності (за амплітудою: найвищий рівень у Західній Україні з поступовим зменшенням у Центральній, Східній, Південній частинах країни). Статус «воцерковленого способу життя» (на відміну від «формальної релігійності»), належність до певної Церкви чи релігійної організації (у першу чергу це стосувалося УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) виступали як сприятливі чинники у формуванні громадянської ідентичності;

- процеси десекуляризації, які відбувалися в Україні у попередній час (як «знизу», так і «згори»), окрім поширення релігійної ідентичності, можуть у відповідних умовах виступати як потужний чинник гармонізації соціальної системи, так і фактор її дестабілізації, зокрема, призводити до релігійно-церковного «сегментування», політизації Церкви (так само як і «конфесіоналізації політики»), використання її структур в інтересах окремих політичних і фінансових груп, наслідком чого стала актуалізація дезінтегруючої за своїм характером регіональної ідентичності (наприклад, Донбасу);

- ускладнення політичних механізмів впливу на політичну свідомість громадян України значним чином було викликане конкурентними відносинами між провідними християнськими Церквами, особливо «православним розколом», який, посиливши поділ суспільства на церковно-релігійному ґрунті, відмінності в ціннісних орієнтаціях, вносив помітну дезорієнтацію в середовище віруючих, що за різних обставин (за рахунок порушення громадянського і етнічного консенсусу, внесення конфліктності у соціальну взаємодію громадян) може відігравати помітну деструктивну роль. Так, якщо примаат захисту української політичної нації, Української держави українських Церков (передусім УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) діяв як посилюючий чинник у процесі формування громадянської ідентичності, то надмірна актуалізація «україноспрямованою» УПЦ тез про «єдине руське православ'я», «єдину східнослов'янську культуру» (тобто «пропозиція» «подвійної лояльності») призводила до її «розмивання», підміни, у тому числі й на російську;

- використання провідними Церквами України механізмів політичної соціалізації, інституціоналізації, комунікації, особливо на зламі 2013–2014 рр. в період Євромайдану, Революції Гідності, акцентування на конфесійній ідентичності як формі солідарності і мобілізації, дозволило їм значною мірою виступити суб'єктом політичного цілеспрямування, консолідації українського суспільства навколо базових українських громадянсько-політичних цінностей (у тому числі за рахунок трансформації дихотомії «ми і вони» на «ми і вороги», «ми і чужинці» під час всенародного захисту Української держави в умовах «гібридної війни», спалаху проросійського сепаратистського руху на Сході України, посилення колективних дій «емоційними інвестиціями» – «ніхто крім нас»),

що сприяло позбавленню «подвійної лояльності», зміцненню засад української громадянської ідентичності;

- у період 1991–2014 рр. провідну роль у релігійному житті України, а отже й формуванні різноманітних ідентичностей громадян, відігравали християнські Церкви (головним чином православні – УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, а також УГКЦ). Ситуація докорінним чином змінилася на початку 2014 р. з перемогою Революції Гідності, коли з остаточною втратою домінуючих позицій УПЦ в країні були створені умови для нового рівня відносин між Церквою, державою і суспільством, у тому числі й у руслі ідеї створення єдиної Помісної Православної Церкви, яка, безпосередньо пов'язуючись з маркерами репрезентації громадянської ідентичності, базувалася б не на «етнічній», але на «громадянсько-політичній» основі.

1.5 Громадянські ідентичності в Україні у контексті зовнішньополітичних впливів

Боротьба за ресурси у сучасному світі виходить на новий рівень. Одним із найбільш значущих серед цих ресурсів є людський, оскільки, в одних випадках, володіння ним забезпечує володіння й іншими ресурсами (передовсім – тією чи іншою територією, яка, своєю чергою, насичена різноманітними сировинними ресурсами), в інших – забезпечує виробництво матеріальних цінностей, які перерозподіляються тими, у чиїх руках перебуває владний ресурс у державі, ще в інших – уможливує саме здобуття і утримання ресурсу «влада» (внаслідок електорального вибору чи силового захоплення).

Оволодіння людським ресурсом забезпечується, як відомо, як відкрито насильницькими (наприклад, воєнними, терористичними) методами/засобами, так і так званою «м'якою силою», спрямованою, передовсім, на переформатування свідомості людини: її знань і, відповідно, уявлень (про оточуючий світ, «добрий державний устрій/політичний режим», «справедливість», про «своїх» і «чужих» і їхні ідентифікуючі ознаки та ін.), цінностей (які можуть бути уgruntованими на пріоритетному пошуку, приміром, «партнерів, друзів» чи навпаки – «ворогів»; на готовності сприймати виклики з майбутнього і виявляти спроможність відповідати «вимогам часу»

чи всіляко охороняти «звичаї» й «традиції» і чинити потужний опір «новому»; орієнтуватися на «досягнення компромісів» чи ж на «боротьбу і знищення ворога»; бути прибічником «мови компромісів» чи навпаки – «мови ультиматумів»), емоційного інтелекту («страхів», особливостей переживання особою «горя», «радості», «щастя», «гордості» чи «сорому» від належності до інтегрального образу «ми»–«Батьківщина»–«наші»–«своє», сприйняття «справедливості/несправедливості» тощо).

Сфера вироблення знань «про...», надання значущості тим чи іншим цінностям, розвитку (чи навпаки – фіксації) «рамки» емоційного інтелекту (вироблення реакцій/рефлексів на «страхи», встановлений/запропонований варіант «справедливості», «правди» та ін.) на початку XXI століття – домінантна сфера боротьби за людину. На рівні громадянина комплекс *знання–цінності–емоції* (чи його помилки–незнання–страхи–реакції) зумовлює його бажання і позиціонування, відстоювання тієї чи іншої власної громадянської ідентичності. Ширше – його політичну поведінку, політичні цінності, політичну символіку тощо.

Одним із найбільш вагомих викликів громадянській ідентичності є зовнішньополітичний тиск сусідніх держав. Політика останніх і, відповідно, задіяні політичні механізми у низці випадків спрямовані на «переорієнтацію» чи переформатування української громадянської ідентичності як усвідомленої особистістю необхідності (значущої потреби) належності до співтовариства Української держави як колективного суб'єкта зі своїми власними ідентифікаційними ознаками (характеристиками) – територіальними, політичними, культурними та ін. Серед найпотужніших впливових гравців, які впливають на стан і конфігурацію громадянської ідентичності українських громадян, є низка держав, з якими, насамперед, безпосередньо межує Україна. Найперше – Росія, Угорщина, Польща, Румунія.

Вплив Російської Федерації на процеси становлення української громадянської ідентичності уже з початку 1990 років був по-своєму домінантним, що пояснювалося щонайменше тією обставиною, що українське унезалежнення відбувалося, насамперед, саме від Росії. Для свідомості останнього це було досить травматичним. Тож для багатьох у Росії прийнятною стала єдина позиція і перспектива: «Або Україна знову возз'єднається із Росією, або – війна» [1, с.46].

Водночас, серед росіян-мешканців України були ті, для яких їхня українська громадянська ідентичність була однозначною і вони її бралися відстоювати, що свідчило про те, що уже на початку 1990 років чітко проступив свідомісний розлам між росіянами Російської Федерації і росіянами України.

На початку 1990-х років у політичному механізмі ідентифікації людського ресурсу Російської Федерації найперше скористалася інструментом «насилля». Люди, які першими відчували своєрідний «примус до громадянства», були військовими [2]. Упродовж наступних 23 років насильницька складова стала домінантною. Насилля чинилося за допомогою різноманітних засобів, але його найпершою мішенню була свідомість українців. Остання піддавалася деструктивним змінам за допомогою низки ідей: «нероздільності» українців і росіян, спільного слов'янського коріння «двох братніх народів» й історичної пам'яті, спорідненості мов тощо. Цей набір ідей доповнювався жорсткою критикою «українського націоналізму», «бандерівщини», «злочинності УПА» та ін., акцентуванням негативних можливостей і перспектив України як держави. Прагнучи «заперечити Україну», росіяни наголошували: «Такої держави, як Україна, не існує!» (див про це: [3]). Державна Дума РФ голосувала (1996) за проведення референдуму в Україні щодо повернення до складу РФ Східної України і Криму [4]; депутати зверталися (1998) до російського президента з приводу референдуму про об'єднання України і Росії [5] і висували все нові й нові вимоги до ратифікації Договору між Україною й РФ. Севастополь називався «одинадцятю префектурою Москви» (див. про це, наприклад: [6; 7]).

Окреме місце у політичних механізмах нівелювання української свідомості, у просуванні й утвердженні «російських цінностей» на території України у 1990 роках належало таким утворенням, як:

- створеній на Луганщині у січні 1992 року козачий гвардії, проти чого активно виступали представники українства [8];

- громадські організації, створені за етнічною ознакою («Российская община Крыма», «Фронт національного порятунку», «Конгресс российских обществ Украины», очільник якого заявляв: «Ми виходимо з того, що відмінності між українцями і росіянами незначні і несуттєві...» [9]);

- політичні партії, аналіз програм, заяв лідерів і представників яких дозволяє ідентифікувати їх як проросійські. Деякі з партій

прямо заявляли: «В Україні надзвичайно гостро стоїть питання створення проросійської партії, яка б ставила собі за мету повернення Росії впливу, втраченого за роки радянської влади в Україні... створення автономій на всіх землях, завойованих Росією... створення повноцінної автономії у Республіці Крим» (цит. за: [10]).

На рівні держави в Україні запрацювали люди, діяльність яких була так чи інакше зорієнтована на «прив'язку» України до Росії, про що, наприклад, по-своєму свідчили підписи 50 депутатів Верховної Ради України (разом із 200 депутатами Держдуми Росії) згадуваного вище звернення до російського президента про проведення референдуму щодо об'єднання України з Росією [5] та ін. Завдяки їх діям у свідомість громадян України регулярно привносилися ідеї, що підживлювали міф «слов'янського братства» і перешкоджали ствердженню української громадянської ідентичності.

Окреме місце у російських політичних механізмах руйнування української свідомості і держави посіли колаборанти. Їх зусиллями підтримувалася «надлишкова» історична пам'ять, яка вела до фактичної консервації свідомості окремих прошарків суспільства населення міст і регіонів (як, наприклад, Донецька, де сім районів міста – із дев'яти – до сьогодні названі іменами советських діячів), а в інформаційному просторі Криму циркулювала ідея «Крим – російська земля» (див. про це: [11]).

Переорієнтації українців сприяли по-своєму й українські високопосадовці, наголошуючи, що «Росія – наш стратегічний партнер» (що йшло врозріз із відчуттями частини суспільства; див. про це: [12; 11]), а входження України до Єдиного економічного простору є «в національних інтересах України» [1, с.448]. До цього додавалося порушення Президентом (Л. Кучмою) Конституції України і «запровадження» подвійного громадянства (як у випадку із Й. Кобзоном [13, с. 93]). Такі заходи допомагали накопичувати Росії на території України символічний і реальний капітал, забезпечувати таким способом преференції в майбутніх ситуаціях. Українці усвідомлювали: «Багато чого з того, чому ми були свідками в останні роки, вносить свою лепту в поступову втрату Україною суверенітету та її інтеграцію з Росією» [14].

На зламі ХХ – ХХІ століття Росія до боротьби проти України підключила найширші засоби масової інформації і, зокрема, радіо

(як, приміром, «Русское радио», ретрансляція якого на території України наприкінці 2000 року здійснювалася без відповідної ліцензії [15]), і телебачення. Про результати «закріплення» українського глядача у російському телевізійному просторі «говорили», приміром, заголовки газет на зразок цього: «Новий рік біля телевізора: битву за українського глядача виграли росіяни» [16]. Інформаційна атака на Україну доповнювалася діяльністю низки проросійських ЗМІ, які працювали на українських теренах і цькували «все українське» [17].

До руйнування української самосвідомості доклався і російський кінематограф фільмами і серіалами («Брат», «Брат-2», «Автономка», «Мы из будущего-2», «Белая гвардия», «Матч», «Поддубный» та ін.), у яких неправдиво висвітлювалися сторінки історії України, українці подавалися як агресивні чи просто недорозвинуті істоти.

Тотальний наступ на Українську державу і її громадян з боку РФ почався приблизно із середини 2000-х років, коли Росія не тільки активно включилася у виборчий процес українського Президента (див. про це: [13, с.123]), але й почала експлуатувати ідею «возвращения соотечественников», під якими розумілися найперше етнічні росіяни, які мешкали у державах на теренах колишнього СРСР (з 2006 року було запущено відповідну путінську програму, див.: [18], яка у 2012 р. була уточнена, див.: [19]). Із 2011–2012 років ідейно-пропагандистський спектр доповнився агресивною ідеєю «русского мира», до якого було зараховано усе російськомовне населення, не залежно від його етнічної належності і бажань. Нині, прагнучи зміцнення російського впливу за кордоном, росіяни розробляють проект «Комплексної стратегії розширення гуманітарного впливу Росії у світі» [20]. Враховуючи поширення російської пропаганди на планеті (про що свідчать антиукраїнські публікації у *Respekt* (Чехія), *The Brookings Institution* (США), *The Nation* (США), *Dagsavisen* (Норвегія), *OpEdNews.com* (США). Див.: [21; 22; 23; 24]), а також ідейну трансформацію В. Путіна (див. про це: [25]), «Комплексна стратегія...», вочевидь, передбачатиме розширення маніпулятивних стратегій громадською думкою, дискредитацію України, гібридизацію свідомості українців, а отже – і нівелювання української громадянської ідентичності.

2014 рік засвідчив появу новел і в російському законодавстві (у законі від 20 квітня 2014 року №71-ФЗ «Про внесення змін до Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації» і окремі законодавчі акти Російської Федерації»). По-перше, закон спростив процедуру набуття російського громадянства; по-друге, його прикметна особливість: претендент на громадянство не повинен бути етнічним росіянином, лише має володіти російською мовою і «його пращури» – проживали у якийсь із періодів свого життя на території, «позначеній» РФ «своєю», тобто яка включає імперський, советський і власне російський період «володіння територією». Тобто боротьба за людський ресурс передбачає, що підставою для громадянства може бути не тільки етнічність чи фактор проживання, але й володіння мовою, що дозволяє по-своєму глобалізувати «русский мир».

Ідейні пріоритети Росії і її стратегічні цілі щодо «повернення України» супроводжувалися потраплянням на ключові посади в державних механізмах України громадян Росії (про що в Україні заговорили лише після березня 2014 року, а ГПУ – порушила справи проти низки екс-посадовців).

Специфічним провайдером російських інтересів на території України стала Російська православна церква, яка з моменту українського унезалежнення активно включилася у процеси підтримки проросійських сил в Україні й їхньої діяльності на шкоду українству. Про це свідчила не тільки низка акцій і заяв її ієрархів (див.: [1, с.220; 26]), не тільки акцентування православної ідентичності українців (підміняючи нею фактично громадянську), але й, врешті-решт, озвучення суті ставлення представників РПЦ до «української пастви», яке акумулювалося у таких твердженнях: «...Російський народ – розділена нація.., яка має право на возз'єднання в єдиному державному тілі...» [27].

Розширення ідейного спектра путінської пропаганди наприкінці 2013 – 2014 рр. вніс до нього новація: після втечі Януковича до Росії російська пропаганда почала говорити про «фашистів в Україні», «київську хунту», від якої треба «визволити» Україну. За «межею» ідейне насилля поступилося місцем військовому: Росія окупувала й анексувала Крим, скориставшись інструментом «референдум».

Анексія території Криму означала «перепозначення» кордонів Росії, «насильницьке російське громадянство» для кримсько-

татарського народу, українців і росіян, які «автоматично» ставали громадянами Росії. Ставлення до них частково відобразилося у записах в особових справах колишніх українських військових – «схильний до зради Батьківщини» [28].

Розпочавши і підтримуючи гібридну війну на території Луганської і Донецької областей (що цілком вкладається у «доктрину стримування демократії» Крістофера Вокера, представлену у статті в газеті *Washington Post* [29]) за допомогою таких терористичних організацій, як «Донецька народна республіка» і «Луганська народна республіка», Росія фактично виступила уособленням держави-терориста, яка нав'язує своє громадянство, викрадаючи людей і обертаючи їх на «громадян Росії» навіть всупереч їхній волі (як у випадку із українським режисером Сенцовим).

Ідеологічний російський тероризм виявляється сьогодні у спробах реанімації міфічної ідеї Новоросії, що по-своєму пережила відживлення на початку 1990-х років у вигляді намагання створити псевдоетнос новоросів-одеситів (див. про це детальніше: [30, с.72–74]).

Ще один сепаратистський проект на території України – русинський, коріння якого сягають кінця 1980-х років. (Начала діяльності проекту добре описані дослідниками, див., наприклад: [30, с.65 – 72]). Згідно з переписом населення в Україні у 2001 р. русинами себе ідентифікувало менше 1% мешканців Закарпаття. Посилення політичного русинства відбулося у 2005 році завдяки діям голови облдержадміністрації В. Балого, який вирішив об'єднати частину русинів (крім тих, хто 2005 р. увійшов до «Сойму»): у жовтні 2005 р. відбулася установча конференція «Народної ради русинів Закарпаття». Тож русинський сепаратистський проект, підтриманий місцевою владою, набув «другого дихання». Цьому сприяло налагодження комунікації із керівництвом сепаратистськи налаштованих угорських об'єднань і, зокрема, «КМКС» Партією угорців України та Демократичної партії угорців України, представники яких за лояльності і навіть сприяння влади увійшли до Закарпатської обласної ради, утворивши разом із представниками «Нашої України» та ПАРТІЇ РЕГІОНІВ коаліцію [31, с.37]. Таке розгортання подій однозначно засвідчило:

– єднання двох (мадяронської і тутешняцької) течій у межах політичного русинства (москвофіл Д. Сидор продовжив діяльність, зорієнтовану на Москву);

– посилення сепаратистського табору угорськими партіями;

– опертя сепаратистів на владну коаліцію у Закарпатській облраді. Наслідки ж співдії виявилися не тільки у появі нових русинських медій і навіть фінансування із обласного бюджету газети «Підкарпатський русин», але й русинського гімну, прапора та ін. Тобто русинська ідентичність набула не лише формальних нових символів, але й нових можливостей, аж до входження у владу і, відповідно, можливості впливу на прийняття політичних рішень.

Вищеописана ситуація розкриває, по-перше, розбудову механізму контролю над локальним простором, по-друге, зумовленість процесу діями місцевої влади, по-третє, свідчить, що своєрідною вихідною точкою, пусковим механізмом процесів стала псевдоетнічна ідентичність, возведена у ранг «справжньої», «повноцінної», що дозволяє нівелювати інтереси, цілі, «позначених» нею, і, відповідно, коригувати їхню громадянську ідентичність, підтвердженням чого стало не лише рішення Закарпатської облради (березень, 2007) про визнання на території області національності «русин», але й вивішування на будівлях органів місцевого самоврядування угорських національно-державних прапорів. Зрештою, по-четверте, ситуація віддзеркалює роль еліти (передовсім адміністративно-управлінської і політичної) в коригуванні громадянської ідентичності населення України.

Наприкінці 2008 року на Закарпатті стараннями москвофіла Д. Сидора постала самопроголошена Республіка Підкарпатська Русь, яка нині, розпалюючи сепаратистські настрої, апелює до результатів референдуму, що відбувся понад 20 років тому і на якому, за деякими даними, 78,6 % жителів Закарпаття висловилися за надання регіону автономії [32]. Дивлячись на окупований Крим та визнання українською владою кримських татар його корінним народом, русини в Закарпатті зажадали для себе аналогічного статусу [32]. І цей проект нині активно підтримує Росія.

Показово, що якщо відкрито насильницьке громадянство щодо українців культивувала (у попередні роки) лише Росія, то інші країни-сусідки (Угорщина, Румунія, Польща) вдавалися, найперше, до ненасильницьких форм «переформатування» громадянсь-

кої ідентичності українців. Але звернемо увагу на інше: нині Угорщина, Румунія, Польща є частинами Європейського Союзу, Шенгенської зони і т. п., що мало б означати сповідування ними слова й букви європейського законодавства. Попри це, Угорщина впродовж тривалого часу переймалася питанням створення у країнах, де мешкали угорські меншини, національних автономій. Нині прем'єр-міністр В. Орбан акцентує цю необхідність й щодо України.

Інший засіб впливу на громадянина України з угорським етнічним корінням – надання їм угорського громадянства, тобто в порушення українського законодавства – подвійного. «Вихоплення» етнічних угорців із простору громадянської ідентичності України часто розглядається у контексті ідеї Великої Угорщини, як повернення «втрачених земель». Нині (угорці-представники партії «Йоббік»), по-своєму надихаючись російською експансією, «проговорюють» свої експансіоністські перспективи, твердячи, що Україна – «штучна держава», що Крим – російський, а Закарпаття – угорське [32]. При цьому Угорщина має в Україні свої механізми «підтримки зі середини» – Товариство угорської культури Закарпаття, дві політичні партії («КМКС» Партія угорців України і Демократична партія угорців України) та інші структури. Фонд національної співпраці (при Міністерстві національних ресурсів Угорщини), а крім того – фонд ім. Габора Бетлена та інші забезпечують фінансування низки проектів та програм в Україні. Експерти констатують фактичний підкуп виборця – українського угорця з подвійним громадянством, поява якого стала можливою після внесення (у 2010 р.) змін до законодавства і спрощення процедури набуття громадянства, що зумовлено не в останню чергу деградацією людського ресурсу в країні [33]. Угорцям України угорська громадянська ідентичність видається досить привабливою: з нею він набуває можливостей безпроблемного подолання «шенгенського кордону» й отримання захисту (що гарантовано Конституцією Угорщини 2012 р. [34]), відчуває себе справжнім європейцем, який навіть може бути обраним до європейських структур, як це стало можливим 2014 р. для українки за громадянством і походженням, мешканки міста Берегове А. Бочкор, яка перемогла на виборах від правлячої коаліції Угорщини – Християнсько-демократичної партії і альянсу «Фідес». У Євро-

парламенті вона збирається «сприяти подальшій інтеграції України до Європейського Союзу... відобразити інтереси угорської громади Закарпаття» [35].

Особа створює для держави новітню проблему: класифікувати її вчинки як зраду і застосовувати ті чи інші репресії, чи ж розглядати «випадок Бочкор» як форму новітніх позитивних можливостей – бути присутньою у європейських політичних механізмах і таким (легітимним з точки зору Європи) способом, через своїх громадян-європарламентарів? Питання не має простої відповіді. Відповідь залежатиме від багатьох чинників, які впливатимуть у подальшому на «мозаїку життя» й України, й Угорщини, і Європейського Союзу загалом.

Давньою проблемою для України залишається те, що частина угорців Закарпаття «самозамкнулася», вдаючись до самоізоляції. Орієнтуючись на Угорщину, вони не вивчають і, відповідно, не знають української мови, не беруть участі в українському житті, дотримуються неукраїнських звичаїв і традицій і фактично живуть заради іншої держави, формально залишаючись громадянами України.

Варто звернути увагу й на ще один промовистий момент: за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року в Україні, у Закарпатській області, була зафіксована присутність 286 громадян, які не вказали своєї національності (етнічного походження), що дозволяє говорити як про їхню етнічну маргінальність [36], так і твердити, що такі громадяни є досить своєрідним людським ресурсом, на який за певних обставин можуть претендувати країни-сусідки, переформатовуючи їхню громадянську ідентичність.

Інший проект – Велика Румунія, що був реалізований за часів Королівства Румунія (1881–1947), який нині також зорієнтований на територіальний приріст і поповнення людського ресурсу Румунії. У полі зору «агресивного румунізму» – українська частина Буковини й Бессарабія (частина Одещини), де збільшується коло осіб із подвійним громадянством відповідно до законів «Про громадянство» (1994) і закону «Про репатріацію», що уможливив придбання румунського паспорта жителями усіх територій, що будь-коли входили до складу Румунії [34]. Румунський паспорт можна придбати і на комерційних засадах. Тому, попри те, що на

липень 2011 року в Україні мешкало 50 тис. румунських громадян [37], президент Румунії Т. Бесеску повідомляв, що румунські паспорти вже отримали понад 100 тисяч жителів України [34].

Перебуваючи у руслі «добросусідських відносин» з Румунією, Україна створює школи з румунською мовою навчання [37], які готують і ресурс для румунських вишів, і потенційних громадян Румунії, оскільки в них формується румунський патріотизм. Тож етнічні румуни, не маючи української громадянської ідентичності, є формальними українськими громадянами і територію України вони намагаються «позначити» як румунську (див.: [38]). Появу листівок відповідного змісту дехто розглядав, радше, не як політику румунського уряду, а як дії представників «нацменшини у нашому парламенті» [38].

Не відмовляються від ідеї повернення «своїх» земель («східних кресів») і поляки: низка польських медіа активно поширює і пропагує ідею розпалювання сепаратистських настроїв у місцях компактного проживання в Україні етнічних поляків. Розрахунок очевидний: у перспективі останні виявляться досить підходящим «інструментом» для відновлення Польщі у кордонах до 1939 року. Тож за всієї підтримки поляками України (в європейських структурах, у протистоянні з Росією) у розпал подій на Євромайдані (грудень 2013) на телеканалі «MaxTV» М. Колонко запропонував скористатися ситуацією в Україні для реалізації проекту мирного приєднання українських територій до Польщі за допомогою розбурхання незадоволення населення діяльністю влади, проведення протестних акцій, підтримки ідеї етнічного самовизначення національних меншин; створення економічної зацікавленості шляхом демонстрації економічних переваг Польщі; спрощення процедури отримання «Карти поляка», яка забезпечує пільговий режим перебування та праці на території Польщі осіб, які ідентифікують себе поляками, передбачає спрощену процедуру оформлення віз для тих громадян України, які живуть і зареєстровані в областях, що були частиною Польщі до 1939 року; ініціювання проведення всенародного голосування з приводу визначення належності конкретних територій або подальшої політичної долі держави, де свою роль і повинні відіграти пропольськи налаштовані громадяни [39]. «Пропозиція» знайшла «широкий позитивний резонанс» у польському суспіль-

стві: станом на 16 січня 2014 року у мережі YouTube її переглянуло понад 375 тис. користувачів [39].

Таким чином, представники польського інтелектуального середовища інтенсивно працюють над розробкою стратегії і тактики руйнування України як держави і «повернення кресів».

Зрештою, варто звернути увагу й на те, що «українська криза» – зсув у планетарному масштабі, наслідком якого будуть, з-поміж іншого, і нові трактування і мірила громадянства. У тому числі й українського.

Вищевикладене дозволяє твердити:

– українська громадянська ідентичність – складний політичний феномен, що базується на знанні (про минуле і сучасність), свідомісно-ціннісних пріоритетах і настановах, емоційних орієнтирах і реакціях, що зумовлює її певну пластичність під впливом синергетичної (кооперативної) дії зовнішніх і внутрішніх чинників, що призводить як до руйнування української громадянської ідентичності, так і постійного її відтворення (про що свідчить не тільки факт існування України як держави, але й наявність «українських громадян»);

– громадянська ідентичність українців упродовж усіх років незалежності перебувала і перебуває під постійним і потужним впливом сусідніх держав, з якими межує Україна, і, зокрема, Росії, Угорщини, Румунії, Польщі, що зумовлюється, з-поміж іншого, боротьбою за ресурси (територіальні, людські та ін.), яка розгортається у сучасному світі;

– аналіз політичних механізмів впливу на представників етнічних меншин в Україні дозволяє говорити про окреслення кількох тенденцій:

а) ці, використовувані впродовж більше ніж двадцять років, політичні механізми не були сталими: відбувалося/відбувається їхнє постійне ускладнення,

б) найбільш агресивними за характером є механізми, використовувані Росією: їхніми складовими є як ідейно-політичні інструменти (про що свідчить аналіз заяв російських високопосадовців, російська медіа-пропаганда, кінематограф та ін.), так і суто силові (від насильницького «присвоєння» російського громадянства військовим на початку 1990-х років до окупації українських територій і «обернення на росіян» мешканців Криму навесні 2014 року),

в) попри те, що за всі роки української незалежності Польща, Угорщина, Румунія відкрито не демонстрували претензій на людський ресурс України, однак з початком ХХІ століття дії, спрямовані на зміну національної (етнічної) ідентичності українських громадян активізувалися і, зокрема, за допомогою механізму подвійного громадянства. Ідейна складова (повернення Польщі «східних кресів», відновлення «Великої Угорщини» чи «Великої Румунії») актуалізувалася серед представників політичних і громадських кіл вищезгаданих держав з початком російської окупації українських земель: вона стала підґрунтям для розробки сценаріїв порушення територіальної цілісності і суверенності України, насильницької зміни громадянської ідентичності українців,

г) ускладнення закордонних політичних механізмів впливу на політичну свідомість громадян України відбувається за рахунок, по-перше, акцентування «позитивної пропозиції» – польське громадянство подається як вигідніше українського, оскільки дає ширші економічні можливості, угорське забезпечує входження у політичні структури Європи, обидва – забезпечують свободу пересування (через «відсутність кордонів» у зоні Шенгену) та ін. По-друге – шляхом своєрідного «перевизначення» понять і категорій, як це має місце із «руським миром», творення якого відбувається не на основі етнічності чи «позитивної пропозиції», але шляхом демонстрації готовності РФ «ковтати» усіх, хто володіє російською. Тобто у Росії не тільки своя логіка «минулої історії», але й свої підходи до зміни сутності (змісту) понять для позначення і виміру сучасності, як і своя логіка конструювання майбутнього. По-третє, перспективою «претензій на громадян» (які так чи інакше виказують країни-сусідки України) є претензії на територію нашої держави, підставою яких, у свою чергу, виступає історичний чинник – входження тих чи інших українських регіонів до Російської імперії, «Великої Румунії», «Великої Угорщини» чи сприйняття їх «польськими кресами»,

д) досить вагоме місце у політичних механізмах впливу на громадянську ідентичність українців (поряд із державною) посідає громадська складова: громадські організації, політичні партії (про-російські і проугорські, найперше), церква (зокрема, УПЦ /МП/) активно залучаються до процесу реалізації державних програм (приміром, «повернення співвітчизників»), доктрин (захисту «рус-

ского мира»), про що дозволяють твердити конкретні дії і висловлювання їхніх представників,

е) «розмиванню» української громадянської ідентичності сприяє політика свосередньої «консервації локального простору» (приміром, збереження советських назв вулиць, районів у Донецьку), політика «надлишкової пам'яті» (наприклад, збереження на території України понад 1300 пам'ятників і погрудь Леніну на кінець 2013 року), політика толерантного ставлення до підміни української ідентичності сурогатними – слов'янською, православною, русинською, «русского мира» та ін., яка в одних випадках активно підтримувалася можновладцями на місцях, а в інших – толерувалася ними,

е) колабораціоністська діяльність низки українських політиків;

– сприйняттю зовнішньополітичних імпульсів по-своєму сприяє й Українська держава, уможливаючи навчання й виховання представників національних меншин (не тільки угорської й румунської, але й російської – в Криму, на Донбасі) поза українським культурно-освітнім середовищем, що призводить не тільки до незнання української історії, традицій, звичаїв, але й мови і, відповідно, до мінімізації каналів комунікації між громадянами і державою. Держава фактично створює умови, які сприяють формуванню людей з «умовною» українською громадянською ідентичністю;

– наслідками «умовної», «ситуативної» громадянської ідентичності стають такі явища, як подвійне громадянство, еміграція на «батьківщину», «замкнення» у локальному (регіональному) просторі на території України (приміром, українських угорців);

– подвійне громадянство, як у «випадку Бочкор», – новітній феномен, який свідчить, що порушення українського законодавства є прийнятним для європейських політичних механізмів, забезпечує «українську присутність» у цих, останніх, і є для України, вочевидь, тим викликом із Заходу, вплив якого у наступний період розвитку державності буде посилюватися, що вимагатиме перегляду засад ідентичності українських громадян;

– люди без національної/етнічної ідентичності, наявність яких в Україні (зокрема, у Закарпатті) продемонстрував ще перепис населення 2001 року, є іншим новітнім феноменом, який несе у собі певні загрози, оскільки такі особи можуть бути легкою здобиччю

для ідеологічно-пропагандистської обробки (зокрема, обробки їхньої свідомості) сусідніми державами заради «вилучення» цього людського ресурсу на свою користь.

Гідно і впевнено протистояти зовнішнім впливам Українська держава зможе лише за умови розробки і втілення стратегії захисту громадянства, у тому числі – його української громадянської ідентичності. Утім, така «стратегія ідентичності» має враховувати не лише нинішній стан людського ресурсу на території України чи сьогочасну політику держав-сусідок, але й ті регіональні і планетарні зсуви, що відбуваються нині під тиском російської військової інтервенції на територію України: поняття «російсько-українська війна» (у разі лише словесного «занепокоєння» Європи й США, їхньої віри, що «Путін не варвар») за кілька місяців уже здолає, власне, «російсько-українські межі», за якими – нові реалії (у всіх сенсах).

1. Україна і Росія: хроніка взаємин. 1991 – 2003 рр. – Одеса: «Астропринт», 2004. – 520 с.

2. Україна молода. – 1992. – 10 січня. – №3 (29).

3. День. – 1998. – 5 марта. – №41 (327).

4. Україна молода. – 1996. – 7 червня. – №50 (466).

5. День. – 1998. – 18 марта. – №50 (336).

6. «Одиннадцатая префектура Москвы» ждет в гости персону нон грата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minprom.ua/page3/news43361.html>

7. Україна молода. – 1996. – 27 лютого. – №16 (432).

8. Україна молода. – 1993. – 6 квітня. – №26 (156).

9. Урядовий кур'єр. – 1999. – 2 лютого. – №19 (1454).

10. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець – 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. – К.: ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.24.

11. «2000». – 2003. – 24 октября. – №43 (193).

12. «За Вільну Україну» – 2003. – 28 січня. – №9.

13. Україна і Росія: хроніка взаємин. 2004 – 2007 рр. – Одеса: «Астропринт», 2007. – Т. 2. – С.93.

14. День. – 2003. – 7 жовтня. – №178 (1678).

15. Вечерние вести. – 2000. – 13 октября. – №167 (452).

16. День. – 1998. – 5 січня. – №1 (287).

17. Чорноморські новини. – 2004. – 19 лютого. – №16 (20214).
18. Указ Президента Российской Федерации от 22 июня 2006 г. №637 г. Москва
«О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2006/06/28/ukaz-pereselenie.html>
19. Утверждена новая редакция Государственной программы «Соотечественники» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/press/news/news_detail.php?ID=53802
20. Полуни А. Мягкие лапы русского медведя [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/politic/article/92190/>
21. Práni pro Ukrajinu [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://respekt.ihted.cz/ost-blog/c1-62469590-prani-pro-ukraj>
22. Pifer S. Kyiv's Atrocities? A More Nuanced Look at the Ukraine Crisis [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.brookings.edu/blogs/up-front/posts/2014/07/08-kyiv-atrocities-nuanced-look-ukraine-crisis-pifer>. Це – стаття-відповідь на «Мовчання американських яструбів про звірства у Києві» С. Кохена (The Silence of American Hawks About Kiev's Atrocities), що була опублікована 30 червня 2014 року у The Nation [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.thenation.com/article/180466/silence-american-hawks-about-kievs-atrocities>
23. Sagflaat E. NATO's ubegripelige dumhet [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dagsavisen.no/nyemeninger/alle_meninger/cat1002/subcat1019/thread303016/#post_303016%29
24. Whitney M. Troublemaking Washington: Pushing Ukraine to the Brink [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.opednews.com/articles/Troublemaking-Washington--by-Mike-Whitney-Afghanistan_Imperialism_Pipeline_Politics-140710-794.html
25. Путин о лжи и таланте Геббельса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news-w.com/63378-3202/>
26. День. – 1998. – 10 березня. – №44.
27. Протоирей Чаплин рассматривает миссию России на Украине как миротворческую [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/news/2014/03/01/n_5985053.shtml
28. Росія визнала військових із Криму «схильними до зради Батьківщини» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/30/7033433/>
29. Christopher Walker: Authoritarian regimes are changing how the world defines democracy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.washingtonpost.com/opinions/christopher-walker-authoritarian-re>

gimes-are-changing-how-the-world-defines-democracy/2014/06/12/d1328e3a-f0ee-11e3-bf76-447a5df6411f_story.html

30. Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – С.65–79.

31. Піпаш В. Політичний підтекст русинського питання // Регіоналістика. – 2011. – №1. – С.36 – 38.

32. Хто і як намагається розпалити сепаратизм на Заході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transkarpatia.net/transcarpathia/actual/31592-hto-yak-namagayetsya-rozpaliti-separatizm-na-zahod-ukrayini.html>

33. Роман Офіцинський: Угорська влада страждає комплексом неповноцінності під назвою «Велика Угорщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/81130-Roman-Ofitsynskiy-Uhorska-vlada-strazhdaie-kompleksom-nepovnotsinnosti-pid-nazvoiu-Velyka-Uhorshchyna>

34. Карасьов В. Румунія, Угорщина і Польща – в їх діях є «погано» приховувані територіальні претензії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viche-boruslava.org.ua/index.php/derzhava-i-suspilstvo/268-rumuniya-uhorshchyna-i-polshcha-v-yikh-diyakh-ye-pohano-prykhovuvani-teritorialni-pretenziyi>

35. Українка стала депутатом Європейського парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/news_115153.html

36. Зан М. Етнодемографічна структура населення Закарпаття за матеріалами перепису 2001 року // Регіоналістика. – 2011. – №1. – С.19.

37. Данько Д. Втеча до Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/25552%29>

38. У Чернівцях з'явилися румуномовні листівки із написом «Тут Румунія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/u_chernivcjah_zjavilisja_rumunomovni_listivki_iz_naripisom_tut_rumunija/

39. Мороз О. Поляки «під шумок» не проти відхопити собі шматок України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/walls/2346-poliaky-pid-shumok-ne-proty-vidhopytu-sobi-shmatok-ukrainy>

РОЗДІЛ 2. ГРОМАДСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

2.1 Громадянська ідентичність у політичному дискурсі друкованих засобів масової інформації України

Громадянська ідентичність маркує членство в макрополітичній спільноті та передбачає самоідентифікацію індивіда з політичною нацією на основі співвіднесення з її політичною культурою та політичними інститутами. Таке співвіднесення не рівнозначне підтримці існуючого політико-інституціонального порядку, адже громадянська ідентифікація може набувати стосовно держави як лояльних, так і критичних, навіть протестних форм. В інформаційну епоху конструювання смислів дискурсивна природа громадянської ідентичності стає особливо помітною, тому принципової актуальності набуває дослідження ЗМІ як суб'єкта ідентифікаційного процесу в Україні. ЗМІ уявляються громадянами України як інститут, що нарівні з окремими політиками має представляти їх інтереси у суспільних процесах – такої думки дотримуються 10,5 % (щодо подібної ролі політиків – 11,9 %) [1]. Рівень довіри до ЗМІ традиційно перебуває в зоні середньо-високих показників, однак рівень довіри до українських ЗМІ (61,9 %) традиційно є вищим, ніж до західних (43,1 %) чи російських (45,7 %), що особливо помітним стало після російських інформаційних атак кінця 2013–2014 рр. [2; 3]. Цей факт дозволяє визначати українські ЗМІ як активного суб'єкта формування громадянських ідентичностей в Україні.

У макрополітичному вимірі функція друкованих ЗМІ України з формування та ствердження громадянських ідентичностей була розкрита через визначення особливостей (1) конструювання смислів громадянської ідентичності; (2) символічну репрезентацію громадянської ідентичності; (3) використання образів минулого у формуванні громадянської ідентичності. Процес конструювання смислів громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України досліджено, фіксуючи інтерпретацію таких маркерів громадянської ідентичності,

як ставлення до громадянства України; можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини; наявність/відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Символічна репрезентація громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України, розглядалася як можливість ЗМІ за допомогою комунікативних стратегій медіа-дискурсу презентувати образ України за допомогою політичних символів, які надають громадянській ідентичності чітких впізнаваних обрисів. Інструментальними маркерами символічної репрезентації громадянської ідентичності були (1) політичні свята (День Незалежності, День Конституції), які є тим інструментом символічної політики держави, що стимулює громадянську солідарність та від моменту запровадження потенційно сприяє не тільки формуванню, а й проявам громадянської ідентичності у вигляді політичних дій; (2) символічні атрибути державності (Прапор України, Гімн України, Герб України), що як загально визнані та однаково інтерпретовані символи є основою стабільної символічної репрезентації громадянської ідентичності. Основою визначення особливостей використання образів минулого у формуванні громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України є розуміння історичних наративів колективної пам'яті фундаментом громадянської ідентичності та механізмом, що запобігає перетворенню історії на інструмент досягнення політичних цілей будь-яким суб'єктом політичного процесу. Неувага до свого історичного минулого, нездатність до компромісів у пошуках консенсусу щодо образів минулого, які б однаково позитивно сприймалися усім населенням України, певною мірою стало провокуючим фактором для можливості анексії Криму та фактичної війни на Сході України.

Структура інформаційного масиву дослідження представлена сукупністю чотирьох груп ЗМІ, які різняться між собою тематичною спрямованістю та цільовою аудиторією: (1) офіційні видання («Голос України», «Урядовий кур'єр»); (2) аналітичні друковані ЗМІ («Дзеркало тижня»); (3) масові видання з суспільно-політичним компонентом («День»); (4) бізнес-видання («Фокус», «Репортер», «Кореспондент»). Основним методом, який використовувався для дослідницької роботи з інформаційним масивом, що хронологічно охоплює 2010–2014 рр., став критичний дискурс-аналіз. Загальне

ознайомлення з визначеним інформаційним масивом дозволило встановити, що змістовна насиченість дискурсу громадянської ідентичності бізнес-видань України («Фокус», «Репортер», «Кореспондент») суттєво відрізняється на рівні друкованого видання та електронної версії сайту. Так, на сторінках друкованих версій бізнес-видань питання громадянської ідентичності не актуалізуються, а епізодичні згадування не конструюють смислів громадянської ідентичності. Натомість сайти цього типу видань достатньо активно оперують смислами громадянської ідентичності (до прикладу, за пошуковим запитом «громадянська ідентичність» на сайті Кореспондент.net, знаходимо 1354 результати пошуку). Виходячи з мети дослідження, яка орієнтує на визначення ролі саме друкованих ЗМІ у конструюванні смислів громадянської ідентичності, матеріали бізнес-видань використовуватимуться як певний контекст.

Конструювання смислів громадянства України в сенсі громадянської ідентичності принципово відрізняється на рівні офіційних, аналітичних, суспільно-політичних та бізнес-видань. В офіційних друкованих ЗМІ України постановка питання громадянської ідентичності здійснюється у нейтральних тонах, без конкретизації тих аспектів проблеми, які є найбільш дискусійними та неоднаково сприймаються громадянами України. Для статей, надрукованих у «Голосі України» у період 2010–2013 рр., характерними є три фокуси інтерпретації громадянської ідентичності: по-перше, це мова в структурі громадянської ідентичності через яку пропонується визначати наявність геоструктури громадянської ідентичності; по-друге, громадянська ідентичність як щось спільне (але що, крім території?) для громадян України, що тільки перебуває на етапі становлення, але не існує в реальності. Парадоксально, але символічний ряд громадянської ідентичності: герб, гімн, прапор – не актуалізуються на сторінках видання як об'єднавчі маркери ані для українського соціуму, ані політичного простору; по-третє, це співвідношення громадянської та національної ідентичностей, яке на сторінках видання подається через дискусію стосовно необхідності відновлення в паспорті громадянина України граfi «національність». Однак позиція видання (фактично державна позиція) відсутня, оскільки, наводячи позицію «за» відновлення граfi «національність» та протилежну їй не визначаються безпекові ризики. Оцінюючи манеру подання окреслених фокусів інтер-

претації смислів громадянства як громадянської ідентичності, слід зазначити, що вона має надто формальний характер, який не «включає» у громадян України відчуття залученості до української громадянської спільноти.

Дискурс аналітичного «Дзеркала тижня» більш гострий та має систематичний характер. Упродовж 2011–2013 р. на сторінках періодичного видання надруковано чимало статей, метою яких було спонукати читацьку аудиторію до свідомого визначення суті громадянської ідентичності, тому конструювання смислів громадянської ідентичності здійснювалося за допомогою низки таких маркерів: першим маркером конструювання смислів громадянської ідентичності є *регіональний розкол як причина відсутності громадянської ідентичності*.

Другий маркер, характерний для «Дзеркала тижня», можна визначити як *готовність українського суспільства до громадянської ідентифікації*. Ідентичність завжди легше визначати за наявності спільного *Іншого*. Певний час українська ідентичність була антирадянською. Однак з кінця 1990-х і до анексії Криму такого консолідуючого *Іншого* ані в дискурсі еліт, ані в масовій політичній свідомості не було. З появою *Іншого* (Росія як зовнішній ворог) рівень готовності українського суспільства до громадянської ідентифікації буде підвищуватися, однак основні загрози для процесів громадянської ідентифікації, як і раніше, критимуться в небажанні відмовитися від регіональної ідентичності на користь громадянської.

Третім маркером конструювання смислів громадянської ідентичності є *геополітичний вимір громадянської ідентичності*, який подається на сторінках «Дзеркала тижня» у трьох ракурсах. По-перше, як європейськість українців, а отже і відповідна модель громадянської ідентичності, яка в Україні не сформована, але має цивілізаційні основи для утворення, потребуючи підкріплення політичною волею політичної еліти. Другим ракурсом є проблема незавершеності цивілізаційного вибору українського суспільства, що перешкоджає утвердженню громадянської ідентичності та підживлює регіональні ідентичності в сенсі їх опозиційності громадянській ідентичності. Саме геополітичний вимір позиціонується на сторінках видання як те, що уповільнює процес формування громадянської ідентичності, особливо на тлі відсутності національ-

ної проектності та затискає Україну між двома цивілізаційними ідентичностями – «з одного боку, європейська ідентичність, яка спирається на правові та демоліберальні основи, а з іншого – російська ідентичність, яка ставить основним завданням державно-владну і гуманітарно-культурологічну спільність» [3]. Саме ставленням до цих двох ідентичностей країна виявляється розколотою за лінією геополітичного вибору, результатом чого є формування нестійкої, дрейфуючої, гібридної ідентичності, позбавленої рис громадянської. По-третє, геополітичний вимір громадянської ідентичності маркується як нездолане російське та радянське: «російськості» протистоїть традиційний український «ширий» патріотизм, до якого додається політична орієнтація на Захід – Європу, Америку, Польщу, але найвагомим є віддзеркалення ставлень до «всього російського» [4]. Четвертий маркер конструювання смислу громадянської ідентичності можна визначити як *перспективи формування громадянської ідентичності*, які пов'язуються на сторінках «Дзеркала тижня» з позитивною історичною пам'яттю та формуванням позитивного образу громадянина України.

Менш структурований, проте більш варіативний дискурс громадянської ідентичності характерний для щоденної газети «День». Насамперед, на сторінках видання знаходимо сам факт постановки проблеми формування в Україні громадянської ідентичності. Спираючись на результати соціологічних досліджень, за якими в середньому від 20 % до 25 % усіх опитаних виступають проти незалежності України, на сторінках видання ставиться питання про те, чи мають вони «українську ідентичність (у будь-якому сенсі, за Грушевським чи за новітніми теоріями) ... І чи не є ті, хто заперечує свою українськість у громадянсько-політичному сенсі (хоча часом є етнічними українцями), – насправді такими собі російсько-советськими фольксдойчами?» [5]. Редакція видання, виходячи з позиції соціолога Н. Черниш, дає відповідь на це питання: «Домінує в країні громадянська ідентичність, відчуття себе передусім громадянином України. Але у відповідь «громадянин України» житель, приміром, Львова та Одеси вкладає різне значення. Із цього приводу наші польські сусіди закидають нам, мовляв, українці є лише етнографічною масою, з досі не виробленою спільною для всіх громадян ідентичністю. Отож, поки ми не вклаватимемо у це поняття однаковий зміст, не зможемо рухатися далі» [6].

Визначення змісту громадянської ідентичності як європейської ідентичності українців на сторінках «Дня» насичене іншим, ніж у «Дзеркалі тижня» чи «Голосі України», контекстом. Ним є визнання не тільки історичної або культурної спорідненості українців та європейців, але й спорідненості у сьогоденні та майбутньому. Формуванню такого розуміння європейської ідентичності перешкоджає «дискусія з приводу європейської ідентичності України», яка ґрунтується на тому, що «затвердження своєї європейської ідентичності – це спосіб відхреститися від свого радянського минулого й укріпити незалежність народу, який століттями перебував у залежності» [7]. На цьому тлі конструктивною видається позиція Сарміте Елерте, яка основним механізмом формування громадянської ідентичності вбачає, по-перше, суспільні медіа як гарантію надання громадянам правдивої інформації та забезпечення обміну думками, про яку повинна потурбуватися кожна держава; по-друге, фінансові інвестиції в культуру, мову, школи, що створює «своєрідну імунну систему, яка зможе протистояти ворогам» [8]. Отже, наведений вище перелік механізмів формування громадянської ідентичності поповнюється культурою як частиною фундаменту, що дозволяє нації та державі сформувати власну ідентичність.

Наступним напрямом дискурсу друкованих медіа, як показника формування громадянської ідентичності є *конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства*. На відміну від конструювання смислів громадянства України як громадянської ідентичності, яке в різних типах друкованих ЗМІ відбувається за різними принципами, конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства подається усіма типами ЗМІ змістовно тотожно, з різним рівнем актуалізації тих чи інших інформаційних приводів. Насамперед, у друкованих ЗМІ активно обговорювалося питання наслідків отримання громадянами України другого громадянства, яке «Законом про громадянство» заборонене, однак відповідальність за порушення закону чітко не виписана.

Подвійне громадянство є механізмом розмивання нації та держави в ситуації відсутності сформованої громадянської ідентичності, тому у друкованих ЗМІ має розміщуватися набагато більша кількість інформації про безпеки, пов'язані з подвійним грома-

дянством, особливо в ситуації анексії Криму та активних бойових дій сепаратистів у східних регіонах України.

Ще одним напрямом дискурсу друкованих медіа, який дозволяє оцінити смисли громадянської ідентичності, є *конструювання почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Конструювання смислів «почуття патріотизму» в українських друкованих ЗМІ відбувається у проблемному, часто дискусійному стилі. Свідченням цього є відсутність констатуючих наявність патріотизму в загальноукраїнському вимірі статей у всіх групах друкованих ЗМІ. Найчастіше почуття патріотизму вписується: по-перше, в контекст пошуку національної ідеї, виступаючи певним застереженням; по-друге, в контекст визначення суті української держави; по-третє, в проблему співвідношення національного і громадянського.*

Смислове наповнення почуття патріотизму як елементу громадянської ідентичності, що поширюється друкованими ЗМІ України, обмежує читацьке сприйняття категорії «патріотизм» як цілісної, в сенсі «патріот України» або «український патріот». Свідченням цього є співвідношення згадувань у текстах статей словосполучень «патріот України» та «патріот» у регіональному чи місцевому вимірі. Здійснений аналіз друкованих ЗМІ вказує на широке представлення останнього варіанта інтерпретації патріотизму у всіх типах видань. Зокрема, у дискурсі «Голосу України» поширення набули вислови: «патріот рідного краю»; «справжній, а не показний патріот Карпат»; «він не зараховує себе до опозиції, швидше, до впевнених центристів і регіональних патріотів, і збирається обстоювати у Верховній Раді саме інтереси Дніпропетровська»; «палкий патріот Хмельниччини і за станом душі, і за статусом»; «великий патріот міста (Киева)». Усі наведені приклади не супроводжуються, навіть контекстуально, ідеєю, що місцевий патріотизм у громадянському вимірі неможливий без патріотизму загальноукраїнського рівня.

Щодо *конструювання смислів України як Батьківщини* у друкованих ЗМІ, то слід вказати на неуважне ставлення до цієї проблеми. Незважаючи на доволі часте використання поняття «Батьківщина» в широкому та вузькому сенсах, його смисли не визначаються. Усвідомлення людиною своєї належності до певної держави, спільноти громадян є основою громадянської ідентичності, за допомогою якої відбувається засвоєння норм, цінностей, стереотипів політичної

участі, традицій політичної культури. Змінюючись разом зі зміною характеру політичних відносин, громадянська ідентичність незмінно формується та реалізується через ставлення людини до свого громадянства, оцінку можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства, сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини, наявність/відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Саме ці характеристики громадянської ідентичності є тим предметним полем дискурсу ЗМІ України, які наповнюють смислами «абстрактну» громадянську ідентичність та відтворюють її існування у політичному просторі та часі. Здійснений аналіз конструювання смислів громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України засвідчує, що 1) конструювання смислів громадянства як громадянської ідентичності відбувається за допомогою категорій «мова», «національна ідентичність», «регіональний розкол», «цивілізаційний вибір», «геополітичний вимір», «історична пам'ять», «європейська ідентичність», які формують комплекс проблемних питань сфери громадянської ідентичності; 2) конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства здійснюється за допомогою оцінок дій інших держав щодо громадян України та інтеграцією в масову свідомість ідеї про деструктивний характер подвійного громадянства для (до)формування громадянської ідентичності в Україні; 3) конструювання почуттів патріотизму та гордості за свою країну відбувається у вигляді дискусій та окреслення смислів, контекстом яких є «пошук національної ідеї», «суть української держави», «національне та громадянське», «патріотичне виховання», «регіональний та національний патріотизм»; 4) конструювання смислів України як Батьківщини дослідженням не зафіксовано.

Символічна репрезентація громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України. Політичні свята є тим «пам'ятним механізмом у часі та просторі, який укріплює національну ідентичність» та символізує, хто «Ми» є і як «Ми» такими стали [9, р. 1]. Основними політичними святами, які увібрали в себе увесь спектр значень громадянської ідентичності українців, є День Незалежності України (24 серпня) та День Конституції (28 червня).

Структура інформаційного масиву друкованих ЗМІ як засобу «транспортування символів» [10, р. 86], предметом якого є День Незалежності України, представлена трьома типами повідомлень:

(1) офіційні вітання; (2) громадська думка; (3) редакційна позиція, які традиційно з'являються на шпальтах періодики напередодні політичного свята. Виступи офіційних осіб, які, по-перше, окрім «Урядового кур'єра» та «Голосу України», були надруковані тільки у 2011 р. у «Дзеркалі тижня; по-друге, в «Урядовому кур'єрі» друкувалися вітання тільки Прем'єр-міністра, отже, громадянин України, який матиме наміри прочитати вітання політичних лідерів національного рівня, не зможе зробити це, звернувшись до одного періодичного видання будь-якого тематичного спрямування. По-третє, у період 2010–2013 рр. тільки у двадцяті річницю Незалежності України (варто ще раз наголосити, що йдеться про надруковані виступи), це політичне свято було визначене саме в категоріях свята: «Щиро вітаю народ України з великим національним святом – ювілеєм Незалежності України!».

У офіційних виступах громадянство як маркер репрезентації громадянської ідентичності на символічному рівні політичного свята Дня Незалежності України розкривається через поняття «*Дорогі співвітчизники!*», яким традиційно розпочинаються всі офіційні промови; *громадянин; сини й доньки; люди; українці*. Але контекстуально жодне звернення в офіційних промовах не насичене громадянським змістом, не актуалізує емоційного зв'язку між громадянами та державою, що підтверджується і наведеним вище розмаїттям семантичних форм звернень. Так само в офіційних промовах не зазнає символічної репрезентації такий маркер громадянської ідентичності, як патріотизм. Можна навіть стверджувати, що упродовж 2011–2013 рр. апеляція до патріотизму як символічного зв'язку з нацією, державою, країною свідомо була вилучена з офіційного дискурсу.

Офіційний дискурс політичного свята передбачає достатньо високий рівень емоційності, яка має виконати функцію суспільної інтеграції на символічному рівні. Одним з понять, що має емоційне навантаження та водночас є маркером репрезентації громадянської ідентичності, є поняття Батьківщина. Саме воно вбирає в себе всі формальні та неформальні аспекти ідентифікаційного зв'язку з конкретним суспільним та політичним простором, що сприймається як *Мій/Наш*. Однак у офіційних привітаннях з нагоди Дня Незалежності України тільки одного разу було використано поняття Батьківщина – у контексті зовнішньополітичної ідентифікації. В усіх інших

контекстах використовується термін *держава*, при чому домінують контексти минулого України чи майбутнього. Навіть поодинокі згадування теперішнього не вкладені у стверджувальні форми, а відсилають до минулого: «Ми будемо державу. Ту, про яку мріяли наші попередні покоління» [11], що провокує питання – а чи мріє про українську державу теперішнє покоління, насамперед її політична еліта. У офіційних вітаннях з нагоди Дня Незалежності України, надрукованих в ЗМІ у серпні 2014 р., з'являються символи емоційного ряду, які невід'ємно пов'язані з необхідністю нашої країни захищатися від зовнішньої агресії – *подолання ворога; віра в перемогу; пам'ять та слава героям*.

Отже, здійснений аналіз офіційного дискурсу політичного свята Дня Незалежності України, який частково представлений у друкованих ЗМІ України, вказує на (1) обмежене використання маркерів громадянської ідентичності в офіційних промовах, відхід від чого почався у 2014 р.; (2) відсутність розуміння політичною елітою себе як частини української громадськості у 2010–2013 рр. (на це вказує домінування використання понять *Ваша/Ваш* поряд з *Ми* (в сенсі влада) та обмежене використання понять *Наша/Наш*), що фактично не дозволяє розуміти опубліковані офіційні промови як джерело формування та символічної репрезентації громадянських ідентичностей в Україні. Зауважимо, що у вітанні А. Яценюка з нагоди 23 річниці Незалежності України жодного разу не використано поняття *Ми* з будь-яким смисловим навантаженням, зокрема, і в сенсі влади чи політичної еліти.

Традиційно напередодні святкування Дня Незалежності на сторінках друкованих ЗМІ України подаються численні оцінки громадян України як факту незалежності України, так і 24 серпня як політичного свята. Здійснений аналіз друкованих ЗМІ України засвідчив, що смисли, які вкладаються громадянами з зміст політичного свята День незалежності України, у період 2010–2014 рр. були надруковані тільки на сторінках офіційних та масових видань, аналітичні та бізнес-видання такої інформації не подавали. Громадські оцінки Дня незалежності містять прямі посилання на цей день як на політичне свято, що символізує боротьбу; досягнення; краще майбутнє; проблеми. Найбільш варіативним зі спектру наведених смислів громадянської ідентичності, що набувають символічного значення під час святкування Дня незалежності

України, а отже й важливим для розуміння себе як громадянина України, є смисл «свято, що актуалізує проблеми». Безапеляційна громадянська ідентичність зафіксована нами тільки у твердженнях, що належать українській молоді: «кого з моїх однолітків здивує жовто-блакитний прапор чи гімн П. Чубинського? Моя Батьківщина – Україна. Хоч би де була, завжди плекатиму в собі почуття належності до українського народу» [12]. На нашу думку, зафіксоване позиціонування власної громадянської ідентичності саме серед представників молодого покоління вказує на те, що для нього громадянська ідентичність інтегрована в політичну свідомість у процесі первинної політичної соціалізації.

Дискурс свята День Незалежності України, характерний для «ДТ», особливо періоду 2010–2013 рр., не створює підстав для того, щоб українці пишалися своєю країною. Стверджуючи, що у більшості громадян України «цей синьо-жовтий день календаря викликає не більше емоцій, ніж День працівника вітчизняної харчової промисловості або Міжнародний день ліквідації рабства», на сторінках щотижневика ставиться питання – «Що нас єднає? Конституція? Покалічена, осквернена, ніким не виконувана і всіма проклята? Мова, яку дозволено ігнорувати, перекручувати, називати телячою й заперечувати сам факт її існування? Герб, що ось уже п'ятнадцять років чекає законодавчого затвердження? Історія, яка так і не написана, але вже всіх пересварила? Церква? Яка саме? Можливо, державний прапор?» [13]. Ми погоджуємося з редакторською позицією, що поширення й ствердження громадянських ідентичностей має ініціюватися політичною елітою, але за тривалої відсутності в країні дієвої в інтересах нації політичної еліти ці функції мають активно виконувати інститути громадянського суспільства та ЗМІ. Проте «ДТ» у своїх глибоко аналітичних, проблемних статтях вдається до ототожнення країни (Батьківщини) та політичного режиму, що робить неможливим репрезентацію громадянських ідентичностей – негативне ставлення до політичного режиму підсвідомо формує негативне ставлення до країни (Батьківщини) та не сприяє сприйняттю символів громадянських ідентичностей, до яких належать і політичні свята. Наприклад, 2012 р. видання друкує результати соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи», але стиль подання інформації, що

супроводжується надто великою кількістю метафор, швидше вказує на скептично-негативне ставлення до режиму В. Януковича, ніж на характер громадянських ідентичностей, сформованих/несформованих за період незалежності [14]. У 2014 р. «ДТ» матеріалів з вітаннями з нагоди Дня Незалежності не розміщує, а друкує статтю, яка опосередковано провокує читача до роздумів – чи варто ідентифікувати себе з залежною державою? Відповідь ствердна («24 серпня — День Незалежності громадян від залежності держави. День незалежності людей дії: тих, які воюють, які рятують, які дають прихисток, які генерують реформи, які пропонують виходи, які проводять розслідування злочинів старої і нової влади, які заявляють про здирництво, які не дають хабарів. Це День людей, які відмивають, чистять, ремонтують те, що вони готові фарбувати в кольори українського прапора»), але відкритим залишається питання незалежності України – «У переддень Дня незалежності ми переживаємо найбільшу їй загрозу. І не тільки тому, що йде війна, а тому, що на самовизначення нашої країни як ніколи намагаються впливати майже всі значимі світові столиці» [15].

Масова суспільно-політична газета «День» на своїх шпальтах пропонує механізми символічної репрезентації громадянських ідентичностей, зорієнтовані на їх інструментальне використання громадянами. По-перше, подібно до усіх «цивілізованих країн, де День Незалежності – одна з найбільш значимих дат у календарі», пропонується «заповнювати вакуум державницьких та патріотичних настроїв шляхом виробництва якісного контенту, передовсім, телевізійної документалістики» [16]; по-друге, масово демонструвати символи громадянської ідентичності під час політичних свят («Нам потрібно об'єднувати країну цими символами [вишиванка та українська мова], а не протиставлятися ними») [17]. Зауважимо, що в останньому випуску напередодні Дня Незалежності України 2014 р., газета «День» відійшла від традиційної структури свого медіа-дискурсу. Насамперед, йдеться про відсутність вітань та надрукованих позицій громадян України з оцінками цього політичного свята, в яких віддзеркалюються смисли громадянської ідентичності. Натомість, на шпальтах видання розміщено дві позиції, які є певною мірою опозиційними одна одній в оцінках того, що таке незалежність для України в умовах зовнішньої агресії та

анексії. Зокрема, друкуючи позицію співголови Польсько-російської групи зі складних питань А. Ротфельда («З'явилося нове явище: українське суспільство віднайшло відчуття власної ідентичності, власних цілей та амбіцій [18]), редакція розміщує статтю С. Тримбача «Держава/недержава», яку автор починає словами «Відзначатимемо 23-тю річницю незалежності Української держави», а завершує «І нині ми практично не бачимо того, що відбувається на Донбасі. ... А що показувати? Як крадуть під час війни, як на війні наживаються? Як зраджують нібито ж своїх? Кидають їх напризволяще? А потім «правильні» люди промовляють «правильні» слова про служіння Вітчизні... Це найстрашніше, з чим ми зустрічаємо свято Незалежності. Ми залежні від людей без честі й совісті, від крадіїв у космічних масштабах. Для яких війна не є ступором, вона для них – звичне середовище. З нами ведуть війну уже багато десятиліть. І весь час ми програємо. ... Може, хоч цього разу ми не програємо?» [19]. Вперше на сторінках видання за період 2010–2014 рр. свято Незалежності України очима українського журналіста подається в мінорних нотах з багатьма відкритими питаннями, які має вирішувати наша держава, тоді як позиція закордонного політика, навпаки, вказує на те, що громадянська ідентичність для українців стала невід'ємною частиною їхньої свідомості.

Отже, здійснений аналіз трьох типів інформації – офіційні вітання, громадська думка, редакційна позиція, які були надруковані в ЗМІ з нагоди Дня Незалежності України, засвідчує, що символічна репрезентація громадянської ідентичності в рамках інформаційного супроводу цього політичного свята суттєво відрізняється в офіційних, аналітичних, суспільно-політичних та бізнес-виданнях (у друкованих версіях останніх інформація щодо Дня Незалежності взагалі відсутня) не тільки за характером, але й за тональністю інтерпретації. Це дозволяє стверджувати, що відсутність домінуючої кількості тотожних значень/інтерпретацій Дня Незалежності як політичного свята, що транслюються друкованими ЗМІ України, не дозволяє говорити про високий рівень засвоєння українським суспільством змісту Дня Незалежності як політичного свята.

На тлі незначного інформаційного супроводу Дня незалежності друкованими ЗМІ України ще менша кількість інформації

стосується Дня Державного прапора України (23 серпня) та Дня Конституції (28 червня). Чималий потенціал цих політичних свят у символічній репрезентації громадянських ідентичностей друкованими ЗМІ фактично не використовується. Наприклад, інформація про День Державного прапора України, як правило, обмежується стандартною фразою: «День Державного Прапора відзначається щорічно 23 серпня. На честь свята відбувається здійснення комплексу урочистих заходів ...» [20]. І тільки в окремих випадках на сторінках періодичних видань знаходимо інформацію, яка спонукає замислитися над тим, яке значення має прапор України для кожного громадянина, що він символізує і як пов'язує громадянина з державою.

Подібна ситуація спостерігається й з інформаційним супроводом святкування Дня Конституції. На тлі постійної «гри з Конституцією» в політичному процесі, друкування в «Урядовому кур'єрі» матеріалів, які вважають можливим довільну інтерпретацію символічного навантаження Основного закону та оцінюють День Конституції як свято «справді з тривожним присмаком», навряд чи є сенс взагалі шукати символи громадянської ідентичності, яка фактично заперечується.

На відміну від політичних свят, які не супроводжують політичне життя країни та громадянина щодня, прапор, гімн та герб є символами, що «стабілізують наше почуття колективної ідентичності» [21, р. 16], отже, щодня виконують функцію символічної репрезентації громадянської ідентичності. Прапор, герб та гімн України є тими політично значимими об'єктами індивідуального сприйняття, які формують і регулюють відносини між громадянином та політичною системою шляхом пробудження інтересу до політики, який є невід'ємною частиною громадянської ідентичності.

Характер символічної репрезентації громадянської ідентичності у друкованих ЗМІ є відображенням процесу використання символічних ресурсів влади для її легітимації та особливостей формування й ствердження меж політичних дій громадян. Дієвість політичної символіки визначається насамперед тим, якою мірою вона сприяє визнанню громадянами існуючого політичного порядку. Для друкованих ЗМІ особливе значення має той факт що, чим більш абстрактним є політичний символ, тим ширшим є поле його метафоричного подання та інтерпретації. Водночас, незва-

жаючи на те, що йдеться про політичні символи найвищого рівня, сучасні медіа можуть вдаватися до їх інтерпретації, виходячи з принципів редакційної політики. Прелімінарний огляд визначеного у дослідженні спектру друкованих ЗМІ України дозволяє стверджувати, що рейтинг згадувань державних символів як репрезентантів громадянської ідентичності є таким – Державний прапор України (238 згадувань), Гімн України (192 згадування), Герб України (37 згадувань). Суттєво менша кількість згадувань герба України пояснюється, на нашу думку, тим, що до сьогодні Україна має тільки малий герб.

У символічній репрезентації громадянської ідентичності за допомогою апеляції до офіційних атрибутів державності медіа-дискурс друкованих ЗМІ чітко поділяється на два періоди в рамках визначених хронологічних меж дослідження (2010–2014 рр.): перший період датується 2010 – кін. 2013 рр.; другий – кін. 2013 – до сьогодні, де подією, що їх розмежує, є *Революція Гідності*. Використання Прапора України як маркера символічної репрезентації громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ у період 2010 – кін. 2013 рр. відбувалося, по-перше, через звернення до історії використання Українського прапора у період перебудови та незалежності; по-друге, через його позиціонування як символу визнання досягнень України, переважно на міжнародному рівні; по-третє, нечисленна частка публікацій у ЗМІ України засвідчує, що Державний прапор України виконує функцію громадянської ідентифікації, є чинником пробудження/ актуалізації громадянських ідентичностей на символічному рівні, однак ситуації, у яких це відбувається, стосуються різних аспектів буденного, а не політичного життя українців, зокрема, початку навчального року; розв'язання екологічних проблем; туризму; повсякденності; по-четверте, у друкованих ЗМІ України були представлені численні публікації, у яких ідеться про необхідність захисту Державного прапора України як символу громадянської ідентичності. На нашу думку, це дозволяє стверджувати, що у період 2010 – кін. 2013 рр. офіційна влада не була зацікавлена у встановленні емоційного зв'язку між державою та громадянином на символічному рівні, що опосередковано вказує на відсутність потреби у ствердженні громадянських ідентичностей, які, імовірно, розумілися як загроза існуючому політичному режиму та системі влади. Відповідно,

відсутність інформаційних приводів не давала можливості друкованим ЗМІ України подавати відповідну інформацію. Наведені приклади наочно демонструють, що поряд з позицією політичного режиму щодо виведення Державного Прапора України як політичного символу за межі громадянської ідентичності, звуження його функцій тільки до рівня зовнішньополітичної ідентичності України, українці продовжували його використовувати для маркування власної громадянської ідентичності.

З початком *Революції Гідності* медіа-дискурс друкованих ЗМІ щодо символічної репрезентації громадянської ідентичності за допомогою офіційних символів наповнився новим змістом. Найчастіше ЗМІ друкували інформацію, об'єднану ідеєю Державного прапора України – це символ політичного суверенітету та громадянської належності до української нації, яка розкривається через розуміння прапора як символу належності території до України; символу належності до Ми – громадяни і патріоти України та дистанції з Вони (Вороги) – загарбники чи їх прибічники, у яких інший прапор, а отже й інша громадянська ідентичність; інструменту унаочнення громадянських ідентичностей; символу вірності громадянському обов'язку; геополітичного маркера громадянської позиції. Подібні тенденції у змінах смислового навантаження громадянських ідентичностей є характерними і під час актуалізації Гімну України як маркера символічної репрезентації ідентичностей. Якщо до кінця 2013 р. Гімн України згадувався на сторінках друкованих ЗМІ в контексті доречності його змісту, то з кінця 2013 р. ситуація радикально змінюється. Подібно до Державного прапора України, Гімн стає: символом української громадянської позиції; боротьби за громадянське; впізнаваним маркером громадянської ідентичності українців.

Отже, громадянська ідентичність формується не тільки за рахунок тих смислів, які свідомо поширюються інституціоналізованими суб'єктами політичного процесу чи різноманітними каналами політичної комунікації. Важлива роль у цьому процесі належить пасивному спогляданню символічних атрибутів держави, що відбувається щодня упродовж тривалого часу. Оцінюючи в цілому символічну репрезентацію громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ України, варто наголосити, що (1) офіційні, ана-

літичні, масові та бізнес-видання суттєво відрізняються між собою за формами та характером символічної репрезентації громадянської ідентичності, однак їх спільною рисою є відсутність домінування позитивних оцінок політичних свят, навіть у 2014 р. – більшість надрукованої інформації має проблемний характер; (2) найбільше спільних рис у символічній репрезентації громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України віднайдено щодо Державного прапора України та Гімну України, які після листопада 2013 р. набули однозначної репрезентації як символу громадянської ідентичності; (3) бізнес-видання звертають мінімальну увагу на репрезентацію громадянських ідентичностей не тільки на символічному рівні, який вимагає достатньо високого рівня емоційного піднесення, але й на рівні звернення до раціонального, зокрема через традиційну для них тему економічних інтересів.

Можливість використання образів минулого у самоствердженні держави в системі міжнародних відносин та у процесах формування громадянської ідентичності як фактора внутрішньої стабільності є незаперечним фактом. Адже історія є не тільки минулим, вона є достатньо актуальним механізмом, що працює у творенні сучасності та програмуванні майбутнього. У цьому процесі для держави надзвичайно важливим є образ власного історичного минулого, що генерується політикою пам'яті – «тим перехрестям, де стикаються політика ідентичності та політика безпеки» та поширюються системою суспільних комунікацій, зокрема і друкованими ЗМІ. На тлі відсутності в українському суспільстві консенсусу щодо цілісного образу історичного минулого та функціональної присутності численних варіантів інтерпретації ключових моментів історії України для визначення особливостей використання образів минулого у формуванні громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України є тема голоду в Україні 1932–1933 рр. Саме ця проблема, яка насичена не тільки політичним, а насамперед людським, ціннісним, у буквальному сенсі, вимірами, може бути визначена маркером громадянської ідентифікації та громадянських ідентичностей українців.

Дослідження друкованих ЗМІ як суб'єкта формування громадянських ідентичностей в Україні дозволило встановити, що основними напрямками цього процесу є (1) конструювання смислів громадянської ідентичності, (2) її символічна репрезентація та (3) насичення громадянської ідентичності смислами образів істо-

ричного минулого України. Характер інформаційного насичення цих напрямів визначається типом видання. Найбільш комплексно та повно усі три напрями формування громадянських ідентичностей використовуються аналітичними та масовими виданнями з суспільно-політичним компонентом як під час президентства В. Януковича, так і після його втечі. Для офіційних видань характерним є більш активне використання Голодомору 1932–1933 рр. як образу історичного минулого України, що однозначно упродовж 2010–2014 рр. оцінювався як механізм громадянської консолідації та маркер громадянської ідентифікації та формалізації проблеми конструювання смислів громадянської ідентичності через впізнані електоральні маркери мови та національності (2010–2013 рр.). Щодо бізнес-видань, то нами зафіксовано розрив у постановці проблеми громадянської ідентичності та громадянської ідентифікації на рівні друкованої версії та сайту видання. Зокрема, якщо обсяг інформації щодо смислів громадянської ідентичності, її символічного та образного наповнення на сторінках бізнес-видань не виходить за межі десяти назв упродовж 2010–2014 рр. (жодне з аналізованих бізнес-видань не розмістило вітання чи тематичного матеріалу з приводу Дня Незалежності України як політичного свята), то обсяг сукупної інформації на сайтах видань за період дослідження вимірюється в межах десяти тисяч назв.

Поряд з визначеними відмінностями між усіма типами видань є спільні риси, які дозволяють стверджувати, що друковані ЗМІ є механізмом формування громадянських ідентичностей. По-перше, конструювання смислів громадянської ідентичності відбувається через (1) категорії «громадянство», яке змістовно наповнюється через категорії «мова», «національна ідентичність», «регіональний розкол», «цивілізаційний вибір», «геополітичний вимір», «історична пам'ять», «європейська ідентичність», що формує комплекс проблемних питань сфери громадянської ідентичності; (2) «подвійне громадянство» як явище, що має деструктивний характер стосовно громадянської ідентифікації в Україні; (3) «патріотизм» як «пошук національної ідеї», «суть української держави», «національне та громадянське», «патріотичне виховання», «регіональний та національний патріотизм». По-друге, символічна репрезентація громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ України позначена відсутністю домінування позитивних оцінок політичних

свят та активним позиціонуванням Державного прапора України та Гімну України як символів громадянської ідентичності. По-третє, для усіх типів видань характерним є позиціонування Голодомору як спільної трагедії в історичному минулому, образ якого в інформаційному просторі друкованих ЗМІ перетворився на впізнаваний маркер громадянської ідентичності.

1. Соціологічне опитування. Хто має представляти Ваші інтереси у суспільних процесах в першу чергу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=154

2. Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=87;

3. Карасьов В. Україна – Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 11. – 19 березня.

4. Кириченко І. Масова свідомість: коливання та поступ // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 40. – 9 листопада.

5. Грабовський С., Лосєв І. Українська ідентичність: проблеми та виклики. Від того чи іншого способу їхнього розв'язання залежить і майбутнє України // День. – 2013. – № 207

6. Ковальчук М. Хто ми є? Львівський соціолог Наталія Черниш: «Ідентичність має реалізуватися у повсякденних практиках людей» // День. – 2013. – № 32.

7. Парусинський Я. До питання про європейську ідентичність України // День. – 2010. – № 39.

8. Гривинський Р. «Інформаційна війна дозволяє економити на військових засобах». Сарміте Елерте – про право демократії на самозахист // День. – 2014. – № 92.

9. National day's: constructing and mobilizing national identity / Ed. By McCrone D. and McPherson G. – N.Y.: Palgrave Macmillan. – 2009. – 288 p.

10. Sarcinelli U. Symbolische Politic. Zur Bedeutung symbolischen handelns in der Wahlkampfkommunikation der Bundesrepublik Deutschland. – Opladen: Westdeutscher Verlag 1987. – 301 s.

11. Вітання Президента України Віктора Януковича з нагоди 20-ї річниці Незалежності України! // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 154. – 23 серпня.

12. Яценюк П. З Днем Незалежності, Україно! Шануймося, бо ми того варті! // Урядовий кур'єр. – 2014. – 23 серпня. – № 154

13. Рахманін С. 20 років самотності // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 29. – 19 серпня.

14. Шангіна Л. Незалежність країни на тлі й напередодні // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 29. – 22–31 серпня.

15. Мостова Ю. На фарбу? // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 29. – 21–29 серпня.

16. Свентах А. Телеканали забули про День Незалежності? Спеціальні програми до 24 серпня готують лише Перший Національний та «Інтер» // День. – 2013. – № 150. – 23 серпня.

17. Семенченко М., Козирєва Т., Антипенко І. Жест не політичний, а естетичний // День. – 2012. – № 148. – 23 серпня.

18. Сірук М. «Україна остаточно відірвалася від «руського мира» // День. – 2014. – № 155. – 22 серпня.

19. Тримбач С. «Держава/недержава» // День. – 2014. – № 155. – 22 серпня.

20. Сьогодні Україна святкує День Державного Прапора // День. – 2013. – № 150. – 23 серпня.

21. National day's: constructing and mobilizing national identity / Ed. By McCrone D. and McPherson G. – N.Y.: Palgrave Macmillan. – 2009. – 288 p.

2.2. Новітні комунікаційні технології і громадянська ідентичність: роль соціальних мереж у громадянському самовираженні українців

Для проведення дослідження виявів громадянської ідентичності у соціальних мережах було виокремлено 119 державних, політичних (лідери і партії) та громадських акторів (ініціативні групи та організації), що мали свої сторінки щонайменше в двох з чотирьох мереж (Facebook, Vkontakte, Twitter, Odnoklassniki), аудиторія яких станом на серпень 2014 р. налічувала не менше тисячі осіб*. Аналізу підлягали тексти новинних стрічок та коментарів. За результатами аналізу відповідних сторінок зазначених акторів у чотирьох соціальних мережах було звужено фокус *якісного контент-аналізу* до двох мереж – Facebook, Vkontakte. Обговорення в Odnoklassniki нами були відкинуті через низьку активність читачів (що виявлялося у малій кількості уподобань та коментарів або їх відсутністю під постом чи новиною), нерегулярність оновлення сторінки адміністратором, що розглядалося як

* Критерій кількості уподобань не поширювався на сторінки центральних органів влади (парламенту, Президента і уряду та його відомств).

свідчення пасивності як власників, так і учасників відповідних груп і слабкої актуальності політичної тематики, що пропонувалася для обговорення.

З огляду на характер спілкування за допомогою Twitter (оперативне інформування учасників мережі про певну подію, активність шляхом публікації короткого повідомлення), контент цієї мережі також не увійшов до емпіричної бази аналізу, адже активність користувачів у Twitter засвідчувала лише рівень поінформованості громадян про ту чи іншу політичну подію чи громадську акцію, а також частоту обміну інформацією (твітами), що не давало можливості виявити якісні ознаки громадянської ідентичності.

Унаслідок контент-аналізу новинних стрічок та життєписів сторінок соціальних мереж українських політичних, громадських, державних акторів за період з 2009 по липень 2014 рр. нами було виокремлено два періоди, в межах яких спостерігалось «піднесення» громадянської ідентичності (зростання кількості суджень, знаків та символів, що використовувалися учасниками обговорень для виявлення своєї громадянської позиції). Перший період – з листопада 2013 р. по березень 2014 р., упродовж якого тематика і зміст мережевих розмов відображали конфлікт, що на цей час утворився між владою та громадянами щодо культурно-цивілізаційної ідентичності українського суспільства, а також масштабний громадянський протест щодо принципів, на основі яких функціонувала Українська держава. Другий – з квітня по липень 2014 р., під час якого спостерігалось загострення відчуття національної ідентичності та патріотизму, що засвідчувало реакцію українського суспільства на окупацію Криму та військові дії на Донбасі.

Загалом за весь період дослідження було з'ясовано, що актуалізація громадянської ідентичності українських користувачів соціальних мереж має ситуативний характер. Зокрема, під час виборчих кампаній 2012 і 2014 рр., коли партії і лідери намагалися підсилити політичну ідентичність громадян, апелюючи до громадянського обов'язку виборця «прийти і проголосувати», спричиняли появу довгої стрічки обговорень, у текстах яких виявлялися слогани «не голосуєш – не жалійся!» [2], «хочеш нормальних виборів – треба йти в ДВК і провести їх, прожити місяць у пеклі, на грані фізіологічних можливостей, спробувати...не втратити пильність», «мене не потрібно агітувати і переконувати в тому, що

я і так бачу і розумію. Мені потрібні знання, як захищати себе і як управляти... власною державою, як контролювати тих, хто представляє мене у парламенті» [3].

Ретрансльовані через ЗМІ «знакові» політичні рішення та події, від яких залежала доля держави, також спричиняли загострення відчуття громадянської ідентичності у користувачів соціальних мереж. Зокрема, початок антитерористичної операції (АТО) у Луганській та Донецькій областях, починаючи з квітня 2014 р., у соціальних мережах зумовив появу низки сторінок, присвячених безпосередньо ходу АТО, сторінок з воєнної тематики та сторінок щодо надання допомоги змушеним переселенцям. В умовах військових дій діапазон рольових позицій ускладнився: на ґрунті патріотизму з'явилися нові ідентичності громадянина як волонтера, благодійника, переселенця, добровольця.

У середовищі соціальних мереж кордони громадянської ідентичності українців формувалися на основі відмінностей у ставленнях громадян до *політичної активності та методів впливу на владу* (що виявлялося, зокрема, в оціночних судженнях про масові протести громадян, їх наслідки для суспільства та ефективність у захисті громадянських прав і свобод); *самих себе як учасників політичного процесу* (щодо впевненості у діях та свого впливу на політичне життя країни); *«інших» учасників політичного процесу* (влади/правлячої партії, опозиції, політиків у цілому як представників інтересів громадян); *України як Держави й Батьківщини; історії України, окремих історичних постатей та подій минулого; культурно-цивілізаційних орієнтирів суспільства* (зовнішньополітичний курс держави).

Ставлення до політичної активності і, зокрема, до протестної участі як способу впливу на владу, а також сприйняття власної ролі у політичному процесі розділили громадян на два табори: «противників» та «активістів» протесту, що у листопаді 2013 р. розпочався на майдані Незалежності й поширився у всіх регіонах країни. «Противники» протесту на Майдані, яких ЗМІ після низки акцій у Маріїнському парку назвали «антимайданівцями», у своїх коментарях у соціальних мережах переконували, що будь-який протест є безрезультатним, приреченим на поразку і що він, окрім хаосу, нічого не приносить державі. Несприйняття ними протестної участі доповнювалося відсутністю яскраво вираженої лояльності

до правлячої партії і системи влади в цілому, що у поєднанні відображало настанову на смиренність: «як влада скаже, так і буде».

Натомість «активіст», або «майданівець», був переконаний, що «тут і зараз», на Майдані в Києві, чи десь в іншому місті, своїми діями він творить історію свого життя і своєї країни. В дискусіях у мережах цю позицію відображали твердження «я не здамся без бою», «маю звичку не здаватися», «Я – простий громадянин України. Я не живу вчорашнім чи завтрашнім днем. Я живу – тут і зараз. Вірю у власний Народ та власні сили. Я не чекаю вказівок зі сцени Майдану. Я просто беру і роблю те, що можу. Просто роблю. Я закликаю робити так кожного»* [4] тощо.

Ці відмінності у ставленнях до політичної активності широко використовувалися партіями та державними структурами й, відповідно до ідеологічних настанов, послаблювалися чи загострювалися.

В образі «*Інших*» у політиці – тих, кому могли себе протиставити громадяни, – здебільшого виступала «влада» і «опозиція», які уособлювали образ «недосяжного» і «чужого» громадянину суб'єкта. І прихильники, і противники Майдану однаково ворожо сприймали цих двох акторів: перші вважали опозицію «безсилою», частиною системи влади, проти якої боролися, для других – відмінності між правлячою партією та опозицією були незначними, адже вважалося, що «всі політики однакові». Разом з тим, спільність цих позицій не була усвідомлена жодною зі спільнот. Прихильники Майдану сприймали індиферентність противників Майдану до дій влади як лояльність, адже свої судження противники Майдану не підкріплювали добровільною політичною активністю.

Важливо зазначити, що попри те, що самі учасники Майдану чітко розрізнявали між собою тих, хто був прихильником партій, і тих, хто вважав себе представником громадського сектору та «справжнім» громадянином країни, «антимайданівці» були переконані, що Майдан – це штучний політичний проект, організований «продажними» політиками у своїх корисних цілях. Будь-яка можливість побачити в Майдані громадянський протест зводилася на «ні» двома судженнями: або «вони» (учасники протесту) «зомбовані фанатики», або «вони» «стоять за гроші», тому солідарність

* Орфографія і пунктуація у наведених цитатах, а також у цитатах далі за текстом збережена в оригіналі.

між противниками і прихильниками Майдану на основі громадянських цінностей була якщо не неможливою, то вкрай складною.

Сприйняття образу України як держави і як Батьківщини залежало від міри залучення людини до політичних подій та прихильності до цінностей, що сповідував «Майдан» і «Антимайдан». Так, для громадянина, що брав участь як мінімум у віртуальних дискусіях, як максимум в акціях протесту, були характерні такі висловлення: «Україна була, є і буде!», «хочу жити і працювати у своїй країні і для своєї країни», «Україна – це те, що не вмирає, воно в душі народу», «своя країна», «моя Україна», «рідна серцю країна». У дискусіях між громадянами, які вороже сприймали Майдан, були поширені інші вислови та визначення: «України більше нет – это зона, в которой правит бунт», «міфічна держава», «Україна тепер не належить самій собі», «Україна існує тільки на мапі», «Укрія» і т.д. Однак після оголошення АТО та ескалації військового конфлікту на Донбасі ставлення до Майдану перестало бути диспозицією для сприйняття України як держави та Батьківщини (позиція «якщо ти на Майдані, ти – патріот»), користувачі виявляли громадянську солідарність на основі патріотичних цінностей, співчуття до постраждалих внаслідок бойових дій. У практичній площині самоорганізація виявлялася у координації дій, інформуванні через соціальні мережі для здійснення волонтерської діяльності, надання благодійної допомоги, поваги до цілісності та суверенітету країни [5]. Також зазначимо, що внаслідок військового конфлікту значна частина користувачів втратила доступ до соціальних мереж, зіткнувшись з необхідністю взяти на себе статус «біженця», «тимчасового/змушеного переселенця», однак у мережах залишилася частина користувачів, позиції яких щодо України формувалися на основі інформації російських ЗМІ, про що свідчили відмітки уподобання на сторінках «Юго-восток Антимайдан», «Антимайдан Новороссия», «Донецкая народная республика», «Луганская народная республика» та ін.

Політизація подій *історичного минулого* використовувалася як для звеличення України, так і для приниження національної гідності. Зокрема, було виявлено низку користувачів (яких умовно можна назвати «проукраїнськими»), серед яких постійно поширювалися коментарі про велич «козацького духу» й героїзм борців за свободу («на Майдані – герої нашого часу»), «історію творять люди

і доля народу залежить від народу»), а також користувачів (яких умовно можна назвати «антиукраїнськими»), які поширювали коментарі, сповнені неповагою до культури українського народу («всю жизнь горилку с салом жрать», «польские холопы», «дремучество украинцев», «злобные и ненавидные бендеровцы», «бандерлоги»), звинувачення у прихильності до фашизму.

Ідентифікація з Україною доповнювалася масовим використанням державних знаків та символів на сторінках користувачів. У переважній більшості це були аватарки та обкладинки сторінок, в яких у тій чи іншій формі використовувалися жовто-блакитні кольори прапора, безпосередньо український прапор, герб і мапа України. Таким чином користувачі демонстрували свою належність до «патріотично налаштованих громадян», що доповнювало позицію громадянина-активіста, який боровся проти режиму на захист своїх прав та свобод, позицією патріота, який здатен поступитися приватними інтересами і власним життям заради країни та її майбутнього.

Патріотизм спирався на повагу до історії та культури українського народу й відчуття національної гордості, що у текстах коментарів виявлялося через присутність таких висловів, як: «українцем бути престижно», «гордість бути згуртованою нацією», «пишаюся, що я українка», «свідомий українець»; «усвідомлена любов до свого народу не поєднується з ненавистю до інших», «Україна – це краще, що зі мною траплялося», «мій народ – найкращий». Серед груп соціальних мереж активно з'являлися аватарки зі знаками та символами російської держави (прапор, герб і назва країни), «георгіївська стрічка», які зображувалися на тлі мапи України.

У судженнях щодо *культурно-цивілізаційного вибору суспільства* було виявлено традиційно дві позиції. Першу ілюстрували вислови: «преступный Евросоюз», «гейропейская шваль», «настоящий враг – это НАТО», другу – «Тайожный союз», «поліцейська держава», «Москва – це мордор – орда зла і тьми». Однак, коли протест «Євромайдан» перетворився на «Майдан», набувши не політичного, а громадського характеру, кордон ідентичності учасників Майдану змінився: визначення «Україна – це Європа» було доповнено визначенням «Майдан – це Україна», «почути Майдан – це почути всю Україну», «голос Майдану – це голос країни».

Натомість у громадян, що не підтримували Майдан, загострювалося відчуття регіональної ідентичності: «Майдан – це не вся Україна» (поширення месиджу спостерігалось під час акцій у Маріїнському парку, січень–лютий 2014 р.), «Україна – це Донбас» (після зміни влади, лютий–березень 2014 р.), «Донбас – це Південний Схід», «Південний Схід – це Новоросія» (після окупації Криму і силових зіткнень в Одесі). Учасники обговорень заявляли: «фашизм знову піднімає голову. Ні десь в Берліні, а на Заході України... захопив Київ, зараз намагається захопити наш дім – Південний Схід», «я из Донбасса, я не хочу жить в стране, правительство которой называет свой народ бандитами и отправляет на расправу с ним вооруженные войска и танки» [6].

Унаслідок розвитку зазначених вище ставлень у комунікативному середовищі мереж сформувалися дві матриці громадянської ідентичності, які пропонували громадянам два різні бачення того, хто такі «Ми», а хто такі «Вони», і на яких засадах «Ми» згуртувалися. Нижче пропонуємо опис цих образів у порівнянні (Див. Табл. 4).

Таблиця 4

Образи «Ми» та «Вони» у двох матрицях громадянської ідентичності

	«МИ»	«ВОНИ»
Матриця 1	«бійці і патріоти спротиву»; «народ України»; «за гуманізм, але в нашій країні можлива тільки жорстка боротьба»;	«свідомі»; «майданутые», «мясники майдана», «майдауни», «бандерівці», «хунта», «фашистська хунта»; «оголтелая банда воюющих братков», «оголотелые фашиствующие молодчики», «іноземні найманці», «правосеки», «зомбированные»; «лентяи», «урки», «бомжи», «те, кому не работу ходит не нужно», «заробітчани», «евробездельники»;

<p>Матриця 2</p>	<p>«люди на Майдані», які: «бажають припинити беззаконня та свавілля», «бажають жити у вільній країні», «пишаються тим, хто вони у своїй країні, своєю історією», «стидаються своєї влади», «вільні», «ті, хто бореться за конституційне право бути людиною; «свої люди»; «не раби»; «проти насилля, несправедливості та брутального звалтування своєї країни»; «громадяни, які усвідомили, що ніхто окрім нас самих не збудує нам такої держави, яка б нас влаштувала»; серед «нас»: «герої Небесної сотні» – «убиті хлопці біля нас, які «загибли за свободу», які є «гордістю нашого народу», «символом нашої свободи».</p>	<p>«дегенерати», «не можуть сформулювати, чому вони підтримують владу», «агресивні»; «те ж наш народ»; «невинні, що держава не потурбувалася про їх освіту і виховання»; «звичайні люди, які живуть у таких обставинах, де кожен день їм промивають мозок й насильно збирають на мітинги»; «немайданівці» – ті, хто «втратив віру в Любов ближнього, щирість співчуття та взаємодопомогу, не мають відчуття патріотизму та національної гідності»; «сепаратисти та найманці»; «чужинці»</p>
-------------------------	--	---

***Джерело:** Таблиця складена самостійно на основі коментарів новин та репостів у життєписі та стрічці новин сторінок у Facebook та Vkontakte парламентських політичних партій, самоорганізованих груп громадян «Євромайдан», «Євромайдан СОС», «Антимайдан», державних органів влади, політичних та громадських діячів.*

Як можна побачити в таблиці, серед опису «себе» та «їх» використовувалися як цінності свободи та повага до прав людини, повага до праці та дистанція між владою та громадянами. Відчутну роль у конструюванні громадянської ідентичності відіграли апеляції до цінності людини, її гідності, а також протиставлення ролі людини, яка творить історію, масі, яка слухається своїх володарів.

Описані вище кордони громадянської ідентичності стали сприятливим матеріалом для побудови інформаційних технологій впливу на свідомість українських громадян під час воєнного конфлікту. Відмінності у сприйнятті політики, держави та Батьківщини, історії та культури суспільства, в якому змогли виникнути сепаратизм та громадянська ворожнеча в умовах політичної нестабільності та воєнних операцій, були спричинені невизначеністю державної політики ідентичності та надто тривалому пошуку узагальненого «Іншого», «Чужого», на основі якого ці відмінності могли би бути пом'якшені. Натомість у соціальних мережах було сформовано два образи «Ворога», згідно з якими одна частина населення боролася проти міфічної «хунти» та «фашистів», інша частина – за захист цілісності країни від зовнішньої військової агресії. Так чи інакше, ці образи сприяли активному залученню громадян до участі у військових діях.

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальні мережі в Україні є порівняно новим комунікативним середовищем, ресурси якого не повною мірою використовуються суб'єктами формування громадянської ідентичності (політичними лідерами, державними діячами, громадськими активістами). Зважаючи на те, що у соціальних мережах учасники комунікації вважаються рівноправними і кожен сам може робити вибір щодо того чи іншого інформаційного продукту, який з'являється у новинних стрічках, людина виступає у ролі співавтора своєї громадянської ідентичності, а не пасивного споживача того, що нав'язують держава, партії і громадські лідери (як у випадку з традиційними каналами комунікації). Це ускладнює маніпуляції громадськими і політичними настроями з боку політичних суб'єктів.

Поява у 2013–2014 рр. у середовищі соціальних мереж низки нових суб'єктів громадської ініціативи продемонстрували переосмислення громадянами цілей та доступних форм їхньої активності.

Звична для українців вулична громадська активність (у форматі пікетів, демонстрацій, ходи) була доповнена практиками самоорганізації громадян навколо політичних цілей, досвідом самооборони і силового спротиву під час цих акцій протесту. Чутливість мережевих спільнот до політичних подій (унаслідок високих темпів інформаційних потоків) відбили зміни громадських настроїв. Хвиля піднесення громадської активності в грудні 2013 р. – березні 2014 р., спрямованого на боротьбу з політичним режимом, у квітні – липні 2014 р. змінилася хвилею патріотизму й переосмисленням місця країни та держави у системі цінностей українських громадян. Це ускладнило матрицю громадянських ідентитетів, якісно змінивши розуміння ролівої позиції громадянина. Якщо до подій Майдану позиція пересічного громадянина зводилася переважно до спостереження громадських акцій і тільки час від часу людина могла бути «виборцем», «учасником громадських зборів», а громадська активність хоча і була фрагментарною, однак могла бути спрямована на розв'язання специфічних проблем певного об'єднання громадян, то тепер «громадянин» перетворився на громадського активіста – творця політичної історії своєї нації, а громадська активність була спрямована на досягнення політичних цілей – зміну політичного режиму та інституційних умов співіснування влади і громадян.

Соціальні мережі як комунікативний простір, який швидко реагує на зміну суспільно-політичної ситуації в країні, активно використовувалися українськими користувачами для самовизначення самих себе як громадян. Однак ця активність у більшості випадків зводилася до відміток «подобається/не подобається» у виявленнях ставлення до груп і новин їхнього життєпису. Актуалізація громадянської ідентичності українських користувачів мереж виявлялася лише як реакції на окремі політичні події, тому її можна визначити як ситуативну.

Серед засад громадянської солідарності учасників соціальних мереж можна виокремити критичне ставлення до влади та патріотизм. Система громадянської ідентичності українців у соціальних мережах має внутрішні кордони, які побудовані на відмінностях у базових принципах побудови соціальних відносин і політичної культури (колетиктивізм/індивідуалізм, патерналізм/активізм).

Спосіб використання соціальних мереж державою, партіями, лідерами, а також громадськими організаціями не є ефективним щодо

конструювання як партійної, так і громадянської ідентичності громадян, адже інституціоналізовані політичні та громадянські актори не враховують особливості спілкування та характер контенту, який має бути присутнім у мережевих спільнотах, так само як і не враховуються потреби аудиторії, яка може потенційно звернути увагу на повідомлення у групах, внаслідок чого політичні актори вдаються до методів створення штучної активності у групі (технологічних методів «накручування» уподобань, ботів та послуг «тролей»). Разом з тим, соціальні мережі стали сприятливим середовищем для виявів громадської активності, внаслідок якої в українській політиці з'явилися нові політичні партії, громадські рухи, лідери та державні діячі. Позиція «громадського активіста» була замінена на «політика» (наприклад, лідер «ПРАВОГО СЕКТОРУ» Д. Ярош, лідер «Автомайдану» Д. Булатов), а також суттєво збагачена добровільною, волонтерською та благодійною активністю (спільноти, що надають допомогу українським військовим, переселенцям, добровольчим батальйонам).

1. Дані Gemius Audience щодо інтернет-аудиторії України станом на квітень 2014 р.: охоплення і відвідувачі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.audience.com.ua/pages/display/teach>; а також <http://www.audience.com.ua/pages/display/visitors>

2. Життєпис Facebook сторінки «Страйкплакату», 23 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/strikeposter?fref=nf&filter=1>

3. Життєпис Facebook сторінки політичної партії «Демократичний альянс», грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/DemAlliance?fref=ts>

4. Життєпис Facebook сторінки Євромайдану, грудень 2013 р. – січень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/EuroMaydan?fref=ts>

5. Життєписи Facebook сторінок Євромайдан, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/EuroMaydan>, Волонтерська сотня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/volonterskaya.sotnya>; Донбас СОС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/donbassos> з квітня по липень 2014 р.

6. Життєпис Facebook сторінки Антимайдан (спільнота) грудень 2013 р. – лютий 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pages/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD/249658661873524?fref=ts>; а також новинну стрічку сторінки Антимайдан [Vkontakte](http://vk.com/antimaydan) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/antimaydan>

ВИСНОВКИ

Вперше за двадцять три роки незалежності України надто гостро постало питання єдності держави, збереження територіальної цілісності. І у зв'язку з цим гостроти набуває питання громадянської ідентичності. Адже саме вона є чинником, який сприяє самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності «ми».

В силу загальної слабкості громадянського суспільства і суперечливості процесу державотворення, процес формування громадянської ідентичності відзначається стихійністю, аморфністю й невизначеністю. Конфлікт інтерпретацій у ставленні до минулого, фрагментованість протилежно орієнтованих політичних субкультур, а також вакуум консолідаційних ідей та інтеграційних механізмів створив стійкий ефект соціального й регіонального розмежування. На формування громадянської ідентичності окрім історичного, регіонально-культурного, мовного, релігійного чинників впливають також і певні соціально-демографічні характеристики, які притаманні тому чи іншому регіону України.

Негативний вплив на формування громадянської ідентичності має ідеологія «руського міра», яка є багатоканальною і реалізовується як структурами, створеними державними органами Російської Федерації, Церквою, так і суб'єктами ринку культурної продукції, «організаціями співвітчизників», агентами російського впливу в органах української державної влади.

Одним з найпотужніших акторів у формуванні громадянської ідентичності виступають засоби масової інформації. Зростає популярність користування мережею Інтернет, його значущість у здатності поєднувати аудіовізуальні засоби подачі інформації (які є найбільш ефективними у конструюванні ідентичностей) із оперативністю оновлення інформації та різноманітністю її подачі. Саме тому цей вид засобів масової інформації посилює свій вплив у конструюванні громадянських ідентичностей.

Зважаючи на низький рівень прихильності та довіри до політичних партій серед українського суспільства, недостатню орієнтованість українського населення у їхньому ідеологічному різноманітті, є підстави стверджувати, що політичні партії практично втратили свою власти-

вість конструювати громадянську ідентичність. Однак, політичні лідери потребують певних механізмів, шляхом яких можна було б конструювати ключові ідентичності у суспільстві.

Отже, громадянська ідентичність є на сьогодні актуальною проблемою, яка зумовлена потребою у формуванні, розвитку і укоріненні ідей, що сприяють об'єднанню всього українського суспільства і української нації та виробленні спільної громадянської ідентичності. Подальша демократизація суспільства потребує залучення громадян до цілей і інтересів розвитку країни, становленню потреб і навичок участі громадян у житті суспільства і держави. Реалізація цього можлива завдяки дієвості політичних механізмів у формуванні громадянської ідентичності.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Зорич Оксана Остапівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Зуйковська Аліна Альбертівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Ротар Наталія Юріївна – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Для нотаток

Наукове видання

Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві

Аналітична доповідь

Підписано до друку 17.12.2014 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 5,58. Обл.-вид. арк. 5,08.
Тираж 300 прим. Зам. № 979

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ypiend.gov.ua, e-mail: office@ypiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru
http://vidavec-lisenko.wix.com/milanik

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.